

מאה שנים של היבדלות – היסטוריה מקוצרת של קהילות מתבדלות ומגודרות בתל-אביב

מבוא ◀ א. שני המובנים של היבדלות ◀ 1. היבדלות במרחב העירוני (סגרגציה) ◀ 2. היבדלות במרחב החברתי (distinction) ◀ ב. המש תקופות של היבדלות בהתפתחותה האורבנית של תל-אביב ◀ 1. ראשית המאה העשרים: אחוזת-בית וההיבדלות מיפו ומהשכונות היהודיות ◀ 2. שנות העשרים והשלושים: צמיחתן של שכונות תל-אביב והתהוותה של סגרגציה ◀ 3. שנות השלושים עד שנות החמישים: השיכונים ומיסודה של ההיבדלות ◀ 4. שנות החמישים עד שנות השבעים: הפרוורים וההיבדלות במרחב המטרופוליני ◀ 5. משנות השמונים ואילך: היבדלות במרכז – ג'נטריפיקציה, מגדלים וגדרות ◀ ג. סיכום.

מבוא

קהילות מגודרות עומדות כיום במרכזו של דיון ציבורי ער, לעיתים סוער, על אופיו ועתידו של המרחב בישראל. מצד אחד, כותבים שונים באקדמיה ובעיתונות רואים בצורת מגורים זו התפתחות מדאגיה, אשר מעמידה בסכנה מושגים מוסכמים בדבר המרחב הציבורי, דוחפת לעבר הפרטתו ומובילה להדרה הולכת וגוברת של קבוצות שונות. התייחסות ביקורתית ונורמטיבית זו מעגנת לעיתים את הקהילות המגודרות בהקשר פוליטי לאומי מובהק, ובכלל זה ההסלמה הנמשכת בסכסוך הישראלי-פלסטיני והאופן שבו הגדרות והחומות נודדות מ"השטחים" אל תוככי ישראל.¹ בה-בעת התופעה מעוגנת גם בהקשר כלל-עולמי,

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב.
1 ראו, למשל, אסף רותם "שכונות מיליונרים בתל אביב: האפרטהייד כלול במחיר" הארץ – *The Marker* 25.1.2006, 7: "דומה שפתרון הגדר קוסם לאליטה השלטת לא רק מול הפלשתינאים אלא גם מול נתיניה שלה, אפילו אלה המתגוררים בעיר הנאורות, תל אביב." ראו בהקשר זה את קובץ המאמרים הפרדה – הפוליטיקה של המרחב בישראל (חיים יעקובי ושלי כהן עורכים, 2007).

כחלק מהשינויים המבניים העמוקים של הגלובליזציה והלכי-רוח אידיאולוגיים-כלכליים, "ניאו-ליברליזם", אשר משפיעים גם על המרחב העירוני.² לעומתם, יש המבקשים לראות בקהילות מגודרות לא יותר מאשר "מוצר חדש" – ומבוקש – בשוק הדיור. יזמים ואנשי שיווק סבורים כי מתחמי מגורים סגורים, אשר מוקפים חומה או גדר ומאפשרים כניסה רק לדיירים או לאורחיהם, מהווים "מנוף שיווקי" לצורך מכירת דירות לקהל "אקסקלוסיבי" במחיר גבוה. גם דיירי המתחמים הסגורים עצמם מוצאים בהם מענה מסוג חדש לדרישותיהם ולצורכיהם: הספקה פרטית וברמה גבוהה של שירותי דיור, תחזוקה ושמירה, מתקנים משותפים לצורכי ספורט ופנאי, וכן תחושות של ביטחון, קהילתיות ויוקרה.³ כך או כך, קהילות מגודרות נתפסות כתופעה חדשה במרחב הישראלי, שיש בה כדי לעצב צורות עכשוויות ועתידיות של מגורים, קהילתיות ועירוניות.⁴ אולם למרות המינוח המעודכן, קהילות מגודרות אינן חידוש גמור בישראל.⁵ בצורות שונות, עם גדר פיזית או בלעדית, הן מלוות את המרחב בארץ-ישראל מראשית המאה העשרים, ובכלל זה את המרחב העירוני. במובן זה, יותר משהקהילה המגודרת משקפת עתיד חדש (דיסטופי או נחשק), יש מאחוריה עבר, ואב-טיפוסים שלה מילאו תפקיד בהיסטוריה אורבנית מגוונת ומורכבת. מאמר זה מחפש אם כן דווקא את קווי ההמשכיות וההתפתחות הרציפה שמובילים אל הקהילה המגודרת בת-זמננו. לשם כך אני מבקש להרחיב את מסגרת ההתייחסות ולבחון את הקהילה המגודרת כחלק מתופעה רחבה יותר של היבדלות בעיר. בהקשר הישראלי אין מקום מתאים יותר לבחינת גלגוליה של הקהילה המתבדלת מאשר תל-אביב, "העיר העברית הראשונה", שבה ניתן להתחקות אחר גנאלוגיה מרחבית בת מאה שנים.

- SPACES OF NEOLIBERALISM: URBAN RESTRUCTURING IN NORTH AMERICA AND WESTERN EUROPE (Nik Theodore & Neil Brenner eds., 2003) 2
- כך, למשל, מנהלי שיווק בחברת "אפריקה ישראל", המקימה שכונה סגורה ברמת-אביב, מתגאים כי הפרויקט אמור להיות "הקהילה המגודרת האמיתית הראשונה בישראל". ראו אמנון להבי "קהילות מגורים חדשות בישראל – בין הפרטה להפרדה" דין ודברים ב(1) 63, 103 (2005). כן ראו רותם, לעיל ה"ש 1.
- בניגוד לתפיסה זו של חידוש, בלייקלי וסניידר, באחד הספרים המוקדמים והמשפיעים ביותר בנושא, טוענים כי קהילות מגודרות "נטועות עמוק במסורת של הפרווור: הן מעמיקות ומקשיחות את 'פרוווריותו' של הפרווור, ומנסות 'לפרוור' את העיר". בכך הם ממקמים את פרוור המגורים ואת הקהילה המגודרת על-פני רצף היסטורי אחד של היבדלות והסתגרות גוברת. EDWARD J. BLAKELY & MARY G. SNYDER, FORTRESS AMERICA: GATED COMMUNITIES IN THE UNITED STATES 10–11 (1997)
- לדיון במידת החדשנות או ההמשכיות של קהילות המגורים ה"חדשות" בישראל, ובמיוחד של "הקהילה העירונית הפרטית", ראו להבי, לעיל ה"ש 3, בעמ' 97–100.

מאה שנים של היבדלות – היסטוריה מקוצרת של קהילות מתבדלות ומגודרות בתל-אביב

להבדיל מסקירה היסטורית פרטנית, מאמר זה מציע בראש ובראשונה מסגרת ניתוח חברתית-מרחבית משולבת, שדרכה נבחנת בתמציתיות רבה ההיסטוריה העירונית של תל-אביב. במרכז של מסגרת ניתוח זו עומד המושג "היבדלות". המאמר מבקש לבחון תצורות מגורים מתבדלות ביחס למרחב העירוני המתהווה והמשתנה של תל-אביב וביחס למדרגים החברתיים של העיר בתקופות שונות. לגבי כל אחת מהתקופות ומהאפיונות ההיסטוריות ייעשה ניסיון לתאר הן את המאפיינים הכלליים של המרחב התל-אביבי באותה עת והן את התצורות המתבדלות הספציפיות האופייניות לתקופה – במה הן דומות לקהילות מגודרות, ובמה הן נבדלות מהן.

חלקו הראשון של המאמר מציג את מסגרת הניתוח, הקושרת בין היבדלות במרחב הגיאוגרפי-העירוני לבין היבדלות במרחב החברתי, תוך התייחסות לכתיבתו התיאורטית של בורדייה בנושא. לאחר-מכן מוצגות ברצף כרונולוגי חמש תקופות בהתפתחותה האורבנית של תל-אביב, כשבמרכז של כל תקופה נבחן מומנט של היבדלות המייחד אותה. בתקופה הראשונה – ראשית המאה העשרים – הקמתה של שכונת אחוזת-בית, הורתה של העיר תל-אביב, מוצגת כאסטרטגיה של היבדלות אקטיבית הן ביחס לעיר יפו והן ביחס לשכונות היהודיות שקדמו לה. בתקופה השנייה – שנות העשרים והשלושים – צמיחתה המטאורית של תל-אביב מחייבת אותה לזנוח את מאפייני הקהילה המסתגרת, אך בד בבד היא מפתחת דפוסים של סגרגציה המאפיינים ערים גדולות. בתקופה השלישית – שנות השלושים עד שנות החמישים – מתפתחים השיכונים המגזריים של הסתדרות העובדים, ושל גופים רבים נוספים שהלכו בעקבותיה, לכלל מכשיר של היבדלות ממוסדת בעל השפעה אדירה על המרחב בתל-אביב ומעבר לה. בתקופה הרביעית – שנות החמישים עד שנות השבעים – מתבסס דפוס חדש של היבדלות בפרוורים אקסקלוסיביים, המשתלב במגמה של התרחבות הסגרגציה מקנה-מידה עירוני לקנה-מידה מטרופוליני, בכל המרחב שמסביב לתל-אביב. בתקופה החמישית והאחרונה, "המשבר של המרכז" בתל-אביב מוצג כרקע לפריחתן של תצורות היבדלות חדשות, אשר מקדמות ונשענות על "סגנונות חיים" חדשים, ובכלל זה ג'נטריפיקציה של שכונות ישנות, מגדלי מגורים ומתחמים סגורים. פרק הסיכום מבקש לקשור את התקופות השונות לרצף אחד, ולטעון כי בקהילות המגודרות בימינו, אף אם אין הן בבחינת חידוש גמור, יש היבטים חדשים ומעוררי דאגה ביחס למרחב העירוני.

א. שני המובנים של היבדלות

מסגרת הניתוח המוצעת כאן משלבת וקושרת בין שני מובנים עיקריים של המושג "היבדלות", הבאים מתחומי ידע שונים: במובן הגיאוגרפי, כסגרגציה (segregation);

ובמובן הסוציולוגי, בפרט כפי שהוא מנוסח בכתיבתו של פייר בורדייה (Bourdieu), כהבחנה מובנית באופן חברתי וכאסטרטגיה של שימור יוקרה.⁶

1. היבדלות במרחב העירוני (סגרגציה)

סגרגציה מרחבית (spatial segregation) מוגדרת כפרישה לא-מאוזנת של קבוצות חברתיות מובחנות במרחב נתון (רחוב, שכונה, אזור, עיר וכיוצא בהם). סגרגציה מרחבית קשורה בדרך-כלל להיבדלות במגורים (residential differentiation, residential segregation), שהיא מצב שבו מתקיימים אזורים מגורים מובחנים, הנבדלים זה מזה במעמד החברתי-הכלכלי או בזהות האתנית של תושביהם. לכך מתלווה לעיתים קרובות מימד של בידוד חברתי. הקבוצות הסרגטיביות ביותר הן בדרך-כלל אלה שנמצאות בתחתית הסולם החברתי-הכלכלי או בראשו.⁷

ראשיתו של הדיון השיטתי בסגרגציה בעיר במחקרים הקלאסיים של אסכולת שיקגו בסוציולוגיה אורבנית משנות העשרים והשלושים, אשר חקרו את העיר האמריקאית המתהווה והמשתנה (בין היתר בהשפעת ההגירה ההמונית אליה), ובכלל זה את אופן היווצרותם של אזורים מובחנים במרחב העירוני.⁸ על-פי הסוציולוגים של אסכולת שיקגו, העיר צמחה בתהליך של חילופי אוכלוסין מהירים כמערכת של מעגלים קונצנטריים, הערוכים בהתאם למדרג של היטמעות (אסימילציה) ושל מיצב (סטטוס) חברתי-כלכלי (המהגרים ה"טריים" ביותר נטו להתרכז בשכונות-עוני במרכז העיר, בשעה שתושבים ותיקים ואמידים יותר יצאו החוצה לעבר הפרוורים). החלוקה לשכונות מהגרים מובדלות בעיר והיווצרות גטאות של שחורים הוצגו כאילו היו תוצאה ספונטנית של ההיסטוריה של

6 ככל הידוע לי, זהו ניסיון תיאורטי ראשון לקשור בין שני המובנים האלה של היבדלות – כסגרגציה וכ-distinction.

7 Susan Mayhew, *Residential Differentiation*, in A DICTIONARY OF GEOGRAPHY (2004) F.W. Boal, *Ethnic Residential Segregation*, in : "קלסי" בסגרגציה במגורים ראו: SOCIAL AREAS IN CITIES 111 (D.T. Herbert & R.J. Johnston eds., 1976). לגישה ערכנית יותר המתייחסת לסגרגציה "רב-ת-ממדים", שאינה מוגבלת לדפוסי מגורים, ראו: Izhak Schnell, *Segregation in Everyday Life Spaces: A Conceptual Model*, in STUDIES IN .SEGREGATION AND DESEGREGATION 39 (Izhak Schnell & Wim Ostendorf eds., 2002)

8 ROBERT E. PARK, ERNEST W. BURGESS & RODERICK D. MCKENZIE, *THE CITY* (1925); R. van Kempen, *The Academic Formulations: Explanations for the Partitioned City*, in OF STATES AND CITIES: THE PARTITIONING OF URBAN SPACE (Peter Marcuse & Ronald .van Kempen eds., 2002)

מאה שנים של היבדלות – היסטוריה מקוצרת של קהילות מתבדלות ומגודרות בתל-אביב

ההגירות השונות ו"ביטוי לטבע האנושי"⁹ גישות מאוחרות וביקורתיות יותר ביחס לסגרגציה הדגישו את המימד של יחסי הכוח העומד ביסודה של התופעה ואת התפקיד שממלאת גזענות פופולרית וממסדית ביצירת דפוסי מגורים סגרגטיביים.¹⁰ על-פי הגדרתו של מרקוזה (Marcuse), המדגישה את המימד האקטיבי והפוליטי של התופעה, סגרגציה היא תהליך יצירתו של גטו ותחזוקו, ואילו דה-סגרגציה היא תהליך של הסרת המכשולים בפני הניעות של תושבי הגטו.¹¹

אולם הן הגישות הנסמכות על אסכולת שיקגו, אשר מדגישות את המימד המרחבי-פיזי ופוטרוט במידה כזו או אחרת את הסגרגציה כתופעה "טבעית", והן הגישות הביקורתיות, המדגישות את המימד הפוליטי של יחסי כוח וכפייה, לוקות בחסר בכל הנוגע בהקשר החברתי הרחב שבו יש לבחון את תופעת הסגרגציה. הגישה הפוליטית מדגישה מקרי-קצה הנוגעים ב"קבוצות מיעוט" בחברה, אך בכך היא גם עושה רדוקציה של התופעה לצורותיה הקיצוניות ומטשטשת תהליכים דומים הנוגעים בחברה בכללותה. הגישה הגיאוגרפית, לעומתה, מתמקדת במרחב הפיזי אך נותרת בריחוק מהעולם החברתי. סגרגציה במגורים היא רק חלק ממכלול רחב של פעולות חברתיות המונעות על-ידי רצון להיבדלות ולייחוד. למעשה, האופן שבו אנשים מתבדלים במרחב הפיזי (בין היתר, האופן שבו הם מקבלים החלטות לגבי מקום המגורים שלהם ולגבי סוג מגוריהם ואופיים) מושפע ישירות ממיקומם ב"מרחב החברתי". כדי לעמוד על ההקשר החברתי הרחב של תופעת הסגרגציה, אני מבקש לקשור אותה למושג "היבדלות" (distinction) אצל בורדייה. קישור זה מאיר באור חדש את תופעת ההיבדלות בעיר.

Loic Wacquant, *What is a Ghetto? Constructing a Sociological Concept*, in 9
INTERNATIONAL ENCYCLOPEDIA OF THE SOCIAL AND BEHAVIORAL SCIENCES (Neil j.
.Smelser & Paul B. Baltes eds., 2004)

DOUGLAS MASSEY & NANCY DENTON, AMERICAN APARTHEID: SEGREGATION AND THE 10
MAKING OF THE UNDERCLASS (1993)

מרקוזה מבחין בין שלוש תצורות של סגרגציה: גטו – אזור של התרכזות מרחבית לא מתוך 11
בחירה, אשר משמש את החברה השלטת כדי להפריד ולתחום קבוצת אוכלוסייה הנתפסת
כנחותה; מובלעת (enclave) – אזור של התרכזות מרחבית מתוך בחירה, שבו קבוצת
אוכלוסייה מתקבצת כאמצעי להגן על התפתחותה הכלכלית ועל זהותה החברתית
והתרבותית; ומבצר (citadel) – אזור של התרכזות מרחבית שבו קבוצת אוכלוסייה,
המוגדרת מתוך עמדה של עליונות (בכוח, בממון או במיצב) ביחס לשכניה, מתקבצת
כאמצעי לקדם את עליונותה. קהילות מגודרות נמנות עם תצורה זו. Peter Marcuse, *The
Enclave, the Citadel, and the Ghetto: What has Changed in the Post-Fordist U.S.
City?* 33(2) URBAN AFF. REV. 228 (1997)

2. היבדלות במרחב החברתי (distinction)

המושג "היבדלות"¹² עומד במרכז התיאוריה הסוציולוגית המקיפה שפיתח בורדייה בספרו DISTINCTION – אחד הספרים החשובים והמשפיעים ביותר שנכתבו בסוציולוגיה במאה העשרים.¹³ המילון מציע את התרגומים הבאים למילה distinction: "הַבְּדִלָה, הַבְּדִלָה; שְׁנֵי, הַבְּדִל; פְּבֹד, הוֹקְרָה, הַפְּרָה; מְצִינֹת"¹⁴ בורדייה שומר על טווח המשמעויות הרחב הזה, ומשתמש במושג באופן שקושר בין הבדלים חברתיים אובייקטיביים לבין האסטרטגיות השונות שבאמצעותן סוכנים חברתיים מבקשים (באופן מודע או בלתי-מודע) לשמר הבדלים אלה ולהציגם כייחוד וכייחוס. בורדייה שב ומדגיש כי היבדלות אינה מצטמצמת לחיפוש האנושי אחר "וקרה" או "טעם טוב" ולרצון להפגין ולהחצין תכונות אלה (כפי שהציג זאת ובלן (Veblen) כבר במאה התשע-עשרה, בתארו אותה כ"צרכנות מוחצנת"), אלא יש בה משהו יסודי ומהותי יותר. היבדלות היא בראש ובראשונה ביטוי למיקום בלתי-נמנע של יחידים (בהיותם "סוכנים חברתיים") בתוך מרחב חברתי – מרחב של קשרים ויחסים, מרחב שהוא בלתי-נראה אך נתפס באופן אינטואיטיבי. מיקומו של כל יחיד במרחב החברתי הוא ייחודי אך ורק לו: כשם שבמרחב הפיזי יחידים אינם יכולים לתפוס אותו מקום בו-זמנית, כך גם מיקום במרחב החברתי נבדל מכל יתר המיקומים. (בלשונו הכמור-גיאומטרית והכמור-פיזיקלית של בורדייה, מדובר ב-mutual exteriority של מיקומים "חיצוניים זה לזה"¹⁵) בה-בעת, מיקום זה הוא יחסי (relational), קרי, מוגדר ביחס לכלל המיקומים האחרים. מרחב יחסים זה, על-פי בורדייה, הוא גם "המציאות האמיתית ביותר" – העיקרון המארגן של המציאות החברתית ושל ההתנהגות של יחידים ושל קבוצות.¹⁶

יחידים וקבוצות ממוקמים אם כן במרחב חברתי, אך מיקומם (הייחודי והיחסי) אינו אקראי: הם פזורים בו בהתאם לשני עקרונות מארגנים עיקריים. העיקרון הראשון הוא היקף ההון המצוי ברשותם, במיוחד הון כלכלי שצברו ו"הון תרבותי" שרכשו (ובכלל זה שנות השכלה, סוג החינוך וכולי) וכן סוגים שונים של "הון סימבולי" (כגון שימוש

12 זה התרגום המקובל למושג distinction של בורדייה.
 13 PIERRE BOURDIEU, DISTINCTION: A SOCIAL CRITIQUE OF THE JUDGMENT OF TASTE (1984) (להלן: BOURDIEU, 1984). להתייחסות תמציתית ראו: PIERRE BOURDIEU, PRACTICAL REASON: ON THE THEORY OF ACTION 1–14 (Stanford University Press 1998) (להלן: BOURDIEU, 1998).
 14 מילון מורפיקס, milon.morfix.co.il.
 15 Pierre Bourdieu, *Site Effects*, in BOURDIEU ET AL., THE WEIGHT OF THE WORLD: SOCIAL SUFFERING IN CONTEMPORARY SOCIETY 123 (Polity Press 1999).
 16 ראו BOURDIEU, 1984, לעיל ה"ש 13, בעמ' 31–34.

מאה שנים של היבדלות – היסטוריה מקוצרת של קהילות מתבדלות ומגודרות בתל-אביב

“נאות” בשפה, בכללים חברתיים וכולי). העיקרון המארגן השני הוא הרכב ההון העומד לרשותם, ובפרט היחס בין הון כלכלי לבין הון תרבותי. בהתאם לעקרונות אלה, בורדייה מציג את המרחב החברתי באופן תרשימי כמרחב דו-ממדי המחולק על-ידי שני צירים: האחד הוא היקף ההון הכלכלי, והאחר הוא היקף ההון התרבותי. כך נוצרת חלוקה סכמטית של המרחב החברתי לארבעה תת-מרחבים מקוטבים: תת-מרחב של מצויים בו יש שילוב של הון כלכלי רב והון תרבותי רב; תת-מרחב של הון כלכלי רב והון תרבותי מצומצם; תת-מרחב של הון כלכלי מצומצם והון תרבותי רב; ותת-מרחב שהמצויים בו מתאפיינים בשילוב של הון כלכלי מצומצם והון תרבותי מצומצם. מובן שגם בתוך כל תחום כזה קיימים מיקומים יחסיים. התת-מרחבים מתייחסים זה לזה באופן מדרגי – מהקוטב השולט (dominating), החזק, ועד לקוטב הנשלט (dominated), החלש. אולם המרחב החברתי עצמו אינו דו-ממדי. המימד השלישי, שקשה לתת לו ביטוי תרשימי, הוא מימד הזמן: האופן שבו יחידים משנים את מיקומם במרחב החברתי לאורך זמן כתוצאה משינויים בהיקף ובהרכב של ההון העומד לרשותם.¹⁷

יחידים פזורים אם כן במרחב החברתי בהתאם להיקף ולהרכב של ההון המצוי ברשותם. מיקומם במרחב החברתי הוא ביטוי של הבדלים אובייקטיביים (בכסף, בהשכלה וכולי), אבל הבדלים אלה נטענים במשמעויות חברתיות סובייקטיביות¹⁸ ומשמשים לצורך סיווגים סובייקטיביים. כך, קרבה במרחב החברתי (במובן של היקף והרכב דומים של הון כלכלי ותרבותי) מאפשרת לסווג יחידים כקבוצה הומוגנית (או כ”מעמד”¹⁹), לחפש את המשותף לחברי הקבוצה ואת המבדיל בינם לבין קבוצות אחרות, ובמיוחד למתוח קווים תוחמים ולהציב גבולות מבדילים (סימבוליים או קונקרטיים) בין קבוצות שונות ברצף של המרחב החברתי. אפשר לומר, אם כן, כי ההבדל האובייקטיבי במרחב החברתי מתממש באמצעות היבדלות אקטיבית, על-ידי אסטרטגיות שונות ומגוונות, שיכולות לבוא לידי ביטוי גם במרחב הפיזי.

17 ש.ם.

18 ניתן להגדיר זאת גם כההליך של הפנמה סובייקטיבית של הבדלים אובייקטיביים. לכל אורך כתיבתו התיאורטית עומד בורדייה על המתח שבין המבנים האובייקטיביים של המציאות החברתית לבין התפיסה הסובייקטיבית שלהם על-ידי הסוכנים החברתיים הפועלים במציאות זו.

19 בורדייה מדגיש את הקשר ההכרחי בין מעמד (class), שאינו קיים במציאות כשלעצמו, לבין מיון (classification), שהינו פעולה אקטיבית (ופוליטית) אשר מסווגת ותוחמת קבוצות “תיאורטיות”, הקיימות רק כאפשרות או כפוטנציאל, ונותנת להן קיום במציאות החברתית. ראו Bourdieu, 1998, לעיל ה”ש 13, בעמ’ 10–11.

תחום חשוב במיוחד שההיבדלות באה בו לידי ביטוי הוא ה"טעם". קרבה במרחב החברתי מתבטאת בדרך-כלל גם בטעם דומה, המובנה באופן חברתי. בורדייה מייחד את עיקר ספרו DISTINCTION ל"ביקורת חברתית על שיפוט הטעם", ובמיוחד לטענה כי טעם הוא בראש ובראשונה ביטוי למיקום ספציפי במבנה החברתי. הטעם – החל במזון, המשך בלבוש, ב"הליכות ונימוסים", בתחביבים ובהרגלי צריכה, וכלה באומנויות ה"גבוהות" – משמש כמערכת שלמה של סיווגים חברתיים. הטעם הוא לא רק "שאלה של טעם", והוא גם יותר מאשר סתם "סנוביזם"; יש להבינו כמערכת שלמה של אסטרטגיות היבדלות המושתתת על היגיון מארגן ומאחד, אשר באה לבסס ולשמר את ההבדלים החברתיים.²⁰ ההיבדלות, כמופעיה השונים, פועלת אם כן לא רק במרחב הפיזי, אלא גם במרחב החברתי בכללותו. הבנה זאת מאפשרת לתפוס ולנסח את פעולתה המשולבת בשני המרחבים. בורדייה, מנקודת-מבטו הסוציולוגית, מעניק אומנם קדימות למרחב החברתי על המרחב הפיזי, אבל הוא מדגיש כי היחסים בין שני המרחבים הם הדדיים ומחזקים זה את זה. מכיוון שכך, אין מרחב בחברה מדרגית שאינו מדרגי בעצמו ואינו מבטא מדרגים ומרחקים חברתיים. מצד אחד, המרחב הפיזי – אותו מרחב שבני-אדם שוכנים בו, מנסכים אותו לצורכיהם ועושים בו שימוש (שהעיר היא ביטוי המורכב ביותר) – משקף את המרחב החברתי (או משמש "סימבוליזציה ספונטנית" שלו). שיקוף זה הוא תולדה של תהליכים היסטוריים ארוכי-טווח, שבמהלכם המרחב החברתי, על המדרגים החברתיים המאפיינים אותו, מוטבע בעולם הפיזי, עד שנדמה כי מדרגים אלה, כפי שהם באים לידי ביטוי במרחב, הם "טבעיים" לחלוטין.²¹ מצד אחר, למרחב הפיזי המנוכס יש תכונות המייחדות אותו, ובכלל זה היותו קונקרטי ומקובע, ולכן הוא אינו משקף את המרחב החברתי "כפי שהוא". משהו בתהליך התרגום ישתבש תמיד: המרחב החברתי מיתרגם למרחב פיזי, אלא שתרגום זה יהיה תמיד מטושטש יותר או פחות. כך, בשל טבעו המקובע של המרחב הפיזי, הוא פועל באופן שמקבע את המרחב החברתי. אכן, הקיבעון של מבנים חברתיים מוסבר בחלקו בכך שהם נטבעו במרחב הפיזי, ואי-אפשר לשנותם ללא "מלאכת עקירה" יקרה ומכאיבה, המחייבת להזיז ולפנות דברים (למשל, מבנים) ואנשים.²² יתר על כן, בתהליך מעגלי שמעמיק את עצמו, המדרגים החברתיים שהוטבעו במרחב הפיזי

20 בורדייה מצביע במחקרו באופן אמפירי על מתאם גבוה בין טעמים בתחומים שונים ונפרדים לכאורה.

21 בורדייה מכנה זאת "אפקט הנטורליזציה". תחושה זו של "טבעיות" באה לידי ביטוי אפילו במרחב העירוני, שהוא מרחב "מלאכותי", מעשה ידי אדם. מדרגים חברתיים המוטבעים במרחב הפיזי נתפסים כטבעיים וכמובנים מאליהם גם מכיוון שהם נחווים באמצעות הגוף והתנועה במרחב.

22 Bourdieu, לעיל ה"ש 15, בעמ' 124.

מאה שנים של היבדלות – היסטוריה מקוצרת של קהילות מתבדלות ומגודרות בתל-אביב

נהפכים גם לקטגוריות מנטליות, המעצבות את המחשבה ואת השפה. המרחב מוכן (וגם מובנה) בהתאם ל"עקרונות של הבנה והבחנה" ("principles of vision and division"), המארגנים מצידם "מדרגים מעשיים" של אזורים במרחב. מדרגים אלה מבחינים בין "מרכז" ו"שוליים", "למעלה" ו"למטה" (uptown/downtown), "ימין" ו"שמאל" ("גדה ימנית" ו"גדה שמאלית"), על כל המשמעויות החברתיות הנלוות.²³

נראה כי ניתוח זה של היחס בין מרחב חברתי למרחב פיזי יכול להצביע על משהו מהותי בתופעת ההיבדלות (כסגרגציה) בעיר. "תרגומו" של המרחב החברתי, על ההבדלים והמדרגים שבו, אל המרחב העירוני הקונקרטי, חורץ ומקבע על-פני מפת העיר את הסיווגים לקבוצות ואת הגבולות החברתיים שסומנו ובוצרו ביניהן. נוסף על כך, אסטרטגיות של היבדלות המאפיינות יחידים וקבוצות במרחב החברתי (למשל, בכל הנוגע ב"טעם") מתגלמות מצידן גם במרחב הפיזי. הן ממלאות תפקיד מרכזי במיוחד בשדה הדיור, ומתגלמות בבחירות המבדילות והמבדלות שאנשים עושים ביחס למשאב הכלכלי, החברתי והסמלי החשוב ביותר בחייהם: הבית.²⁴ הבחירות שאנשים עושים (או שאין בכוחם לעשות) באשר למקום מגוריהם ולסוג המגורים הן בעת ובעונה אחת סימן של היבדלות, המעיד על טעמים ועל מיקומם במרחב החברתי, ופרקטיקה של היבדלות, אשר ממקמת אותם במרחב משותף עם מי שקרובים להם במרחב החברתי ומרחיקה אותם פיזית מאלה הרחוקים מהם במרחב החברתי. אני מציע לכנות את ההיגיון החברתי שמנחה ומארגן את הבחירות האלה, כמרגם את הדפוס המרחבי שנוצר כתוצאה מהן, "היבדלות מטעמי יוקרה" – מונח הקושר יחדיו את המובנים השונים של היבדלות.

התפיסה כי ההיבדלות פועלת במשולב במרחב החברתי ובמרחב הפיזי-העירוני מאפשרת, אם כן, לשרטט מנעד שלם של אסטרטגיות היבדלות בתחומי חיים שונים ובשדות שונים, אשר פועלות זו על זו ומזינות זו את זו – מהיבדלות בלתי-מודעת ומובנת מאליה בעניינים יומיומיים של "טעם" ו"סגנון חיים", ועד להיבדלות מכוונת, מתוכננת ומקובעת (שגם נכפית על אחרים) בדפוסים המגורים. תפיסה זו מאפשרת לקשור בין

23 שם, בעמ' 125–126. כפי שיפורט בהמשך, בתל-אביב (כמרגם בערים רבות אחרות) אחד המדרגים החשובים ביותר הוא זה שבין דרום לצפון (כאשר במידה רבה הצפון הוא גם "המרכז", ואילו הדרום הוא גם "שוליים"), אבל גם מדרגים אחרים פעילים במקביל, ויכולים לקבל משנה תוקף בתקופות שונות, כגון תל-אביב/יפו, תל-אביב/עבר הירקון, מערבית/מזרחית לאילון וכולי.

24 לניתוח של "שדה הדיור" ועל חשיבותו של הבית הן כמשאב כלכלי לכל דבר, קרי כהשקעה כספית, והן כמשאב סמלי, כמקום שבו נעשית השקעה בהצלחת המשפחה, ראו: PIERRE, *THE SOCIAL STRUCTURES OF THE ECONOMY* 15–185 (Polity Press 2005). על המושג "שדה" ראו פייר בורדייה שאלות בסוציולוגיה 113–119 (2005).

סגרגציה "ספונטנית" לכאורה בעיר, שמתרחשת כביכול מעצמה, לבין היבדלות אקטיבית, שמבטאת הסתגרות מודעת ורצונית. בכך היא מדגישה את המימד האקטיבי של תהליכי הסגרגציה: ההיבדלות מתוך בחירה של קבוצות מסוימות מובילה גם להיבדלות בלית ברירה של קבוצות אחרות. כל מי שאין ביכולתו להיבדל מתוך בחירה – נותר נבדל בעל-כורחו.

תפיסה זו תשמש כעת מסגרת פרשנית לתקופות ההיסטוריות השונות שיוצגו במאמר. בסעיפים הבאים אני מבקש אם כן לבחון כמה מומנטים ספציפיים של היבדלות אקטיבית והסתגרות בתל-אביב, ולמקם אותם בתוך מרחב עירוני רחב יותר של סגרגציה.

ב. חמש תקופות של היבדלות בהתפתחותה האורבנית של תל-אביב

1. ראשית המאה העשרים: אחוזת-בית וההיבדלות מיפו ומהשכונות היהודיות

ניתן לומר כי אחוזת-בית הייתה במידה מסוימת "קהילה מגודרת" – אף שיש בכך משום אנכרוניזם, שכן השכונה קמה עשורים רבים לפני שהמושג נהגה. המהלכים להקמת השכונה החלו בשנת 1906, עם הקמתה של אגודת "בוני בתים" (ביוזמתו ובהנהגתו של עקיבא אריה וייס), על-ידי קבוצה של יהודים תושבי יפו – חלקם בני משפחות ותיקות שחיו בעיר הערבית עשרות שנים, וחלקם תושבים חדשים שזה מקרוב הגיעו אל יפו (בעיקר מרוסיה ומפולין). האגודה נהפכה כעבור זמן קצר ל"חברה לבניין בתים ביפו", ובהמשך לחברת "אחוזת-בית", והמשתכנים הראשונים עלו לקרקע בשנת 1909.²⁵ בניגוד לשמה, בחרה "החברה לבניין בתים ביפו" להתבדל לא רק מיפו הערבית, אלא גם מכל השכונות היהודיות שקדמו לה במרחב. למעשה, אחוזת-בית הייתה השכונה היהודית האחת-עשרה שנוסדה ביפו למן שנת 1887 (נוסף על כעשרים שכונות מוסלמיות ונוצריות חדשות שנוסדו מחוץ לעיר העתיקה למן המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה בעקבות הסרת חומות העיר בסביבות 1870).²⁶ קדמו לה, בין היתר, השכונות נוה-צדק, נוה-שלום, אחוה, מחנה-אהרון, מחנה-יוסף, כרם-התימנים ואחרות. עם זאת, על-פי

25 על תהליך הקמתה של שכונת אחוזת-בית ראו יוסי כץ "חברת 'אחוזת בית' 1906–1909: הנחת היסודות להקמתה של תל-אביב" קתדרה 33, 161 (1984).

26 חלק מה"שכונות" הללו היו לא יותר מאשר מקבץ של בתים ספורים. על תהליך היציאה מהחומות וצמיחת שכונותיה של יפו ראו רות קרק יפו: צמיחתה של עיר: 1917–1799 (1984).

מאה שנים של היבדלות – היסטוריה מקוצרת של קהילות מתבדלות ומגודרות בתל-אביב

ההיסטוריוגרפיה הרשמית ובתודעה הציבורית הכללית גם-יחד, נודעה אחוזת-בית שכונה הראשונה של תל-אביב. בשנת 1910 שונה שמה של אחוזת-בית לתל-אביב. ראשיתה של תל-אביב כעיר, אם כן, במהלך מובהק של היבדלות אקטיבית. אחוזת-בית בחרה להתבדל לא רק באופן מרחבי ("לתפוס מרחק", גם אם של מאות מטרים בלבד, מהשכונות הקיימות), אלא גם התאמצה להיות שונה – ולהיתפס כשונה – מבחינה איכותית מכל השכונות שקדמו לה, ובמיוחד לייצר הבדל ברור בינה לבין השכונות היהודיות. הבדל זה בא לידי ביטוי, בין היתר, בהיבטים של תכנון ערים, ארכיטקטורה, מרחב ציבורי, סדר ציבורי, תברואה, גיהות (היגיינה) ועוד. במכלול של פעולות תכנוניות, אדריכליות ואחרות, ביקשה השכונה להיבדל הן במרחב העירוני הקונקרטי והן במרחב החברתי האמורפי.

ניתן להציע הסברים שונים להיבדלותה של אחוזת-בית מיפו ומהשכונות שקדמו לה. שיקולים אידיאולוגיים-לאומיים מודעים היו כרוכים בשיקולים מעשיים של תנאי מגורים ואיכות חיים, והושפעו גם מהיבטים אתניים ומעמדיים סמויים יותר. מעל ובתוך כל אלה פעל עקרון ההיבדלות מטעמי יוקרה.

העיקרון המארגן המרכזי של ההיבדלות מיפו היה ללא ספק אידיאולוגי-לאומי. כבר בדיונים הראשונים נקבע כי השכונה שתיבנה תהיה שכונה עברית ש"בה יגורו עברים במאה אחוז"²⁷. החלטה זו עוגנה בהמשך כתקנה בתקנות השכונה, שלפיה אסור למכור או להשכיר בתים בשכונה לערבים. ההיבדלות במרחב העירוני נועדה לשרת את הפרויקט הפוליטי והתרבותי של הציונות, שמטרתו הייתה כינון ישות יהודית נבדלת ואוטונומית בארץ-ישראל. אחוזת-בית נתפסה בעיני מקימיה ותומכיה כממסד הציוני הראשיתו של פרויקט התיישבות עירונית רחב בארץ-ישראל.²⁸ הדבר חייב לדעתם היבדלות גיאוגרפית

27 פרוספקט אגודת "בוני-בתים" מיום ט' באב תרס"ו. צ'לנוב, מראשי הקרן הקיימת, כתב בשנת 1913: "...תושבי תל-אביב ישתוממו בוודאי, אם ישאלו אותם, האם ישכירו דירה בשכונתם ללא יהודי והאם יכניסו את בנו של לא יהודי לגימנסיה שלהם..." מצוטט אצל כץ, לעיל ה"ש 25, בעמ' 168.

28 ההסתדרות הציונית והקרן הקיימת ראו באחוזת-בית מפעל חשוב, שיש בו כדי לתרום למכלול המטרות הציוניות בארץ-ישראל, במיוחד לנוכח העובדה שעיקר העלייה פנתה דווקא לערים. המוסדות הציוניים קיוו כי בעקבות הקמת הפרוור ליד יפו יוקמו פרוורים דומים ליד כל הערים בארץ-ישראל שיש בהן ריכוז יהודי. יוזמות דומות בהשראת אחוזת-בית התפשטו במהרה לערים אחרות. ראו יוסי כץ "סיוע הקרן הקיימת להקמת שכונות עירוניות לפני מלחמת העולם הראשונה" מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל יב 99 (1986); יוסי כץ "דיפוזיה של רעיון אורבני: שכונת 'תל אביב' כמודל לתכנונית להקמת פרברים מודרניים בארץ-ישראל בסוף העשור הראשון של המאה ועד מלחמת העולם ה-1" אופקים בגאוגרפיה 11-12, 108 (1984).

מיפו הערבית, תוך ריכוזם של העולים החדשים המפוזרים ביפו במקום אחד, שבו יוכלו לדבר בעברית, ליטול חלק במוסדות חינוך ותרבות עבריים ולקיים חיי ציבור לאומיים. החיים היהודיים ביפו נתפסו כסוג של "גטו". כך, למשל, בעלון משנת 1909 כתב צ'לנוב, מראשי הקרן הקיימת, כי "ביפו ניתן למצוא נטייה לצפיפות גדולה ולמחסור בתנאים שבני-תרבות רואים בהם צרכים חיוניים ואשר משפיעים עמוקות על התפתחותו הגופנית והרוחנית של האדם... אם לא נתערב מייד, החיים העירוניים בפלשתינה החופשית יתפתחו כמו בגטו."²⁹

במישור עירוני ומעשי יותר, נועדה ההיבדלות לאפשר תנאי דיור טובים יותר מאלה שהיו מצויים ביפו ובשכונות הוותיקות. למעשה, המניעים האידיאולוגיים להיבדלות היו קשורים באופן הדוק למניעים מעשיים הנוגעים במציאות החיים ביפו, ובמיוחד בתנאי הדיור הגרועים ששררו בעיר. כפי שתיאר זאת לימים דוד סמילנסקי: "...סמטאות יפו הצרות היו מפורסמות באותם ימים לגנאי בזוהמתן. מהן שימשו משכן לאדם ובהמה בכפיפה אחת ולזוהמה נוספו גם רעש והמולה... אדם שבא מעיר מתוקנת כלשהי באירופה קשה היה לו להסתגל לתנאי חיים אלה..."³⁰. בכל הנוגע בתנאי הדיור, מקימה של אחוזת-בית לא הבחינו כמעט בין יפו הערבית לבין השכונות היהודיות שבה. ארתור רופין, יושב-ראש הסוכנות היהודית, שהמליץ בשנת 1907 לקק"ל להעניק הלוואה לצורך הקמתה של אחוזת-בית, תיאר זאת כך:

"הרחובות הצרים, הלכלוך וטיב הבניינים המפליצים שבשכונות בושה וחרפה הם ליהודית ובגללם מתייראים רבים מאנשי המעלה להתיישב בארץ. בניין דירות טובות ומבריאות בשביל היהודים בני המעמד הבינוני ביפו הוא דבר חשוב שאין למעלה הימנו. אני מאמין שלא אגזים אם אומר שרובע יהודי בנוי כהלכה הוא הצעד החשוב ביותר לכיבושה המשקי של יפו בידי היהודים..."³¹

29 MARK LEVINE, OVERTHROWING GEOGRAPHY: JAFFA, TEL AVIV, AND THE STRUGGLE FOR PALESTINE, 1880–1948, 3–62 (2005) (במקור ברוסית, תרגום שלי מאנגלית; ההדגשה הוספה).

30 כץ, לעיל ה"ש 25, בעמ' 163 (ההדגשה הוספה).

31 מצוטט אצל כץ, לעיל ה"ש 25, בעמ' 173 (ההדגשות הוספו). מכאן שלמרות הרצון להתבדל מיפו במגורים (שהוצג כהכרח מוסרי של ממש), ברור היה כי השכונה החדשה לא תעמוד בזכות עצמה מבחינה כלכלית, אלא תהיה תלויה ביפו, אף שרופין ואחרים ביקשו להפוך בהדרגה את יחסי התלות על פיהם, ולהכפיף את יפו מבחינה כלכלית לתל-אביב.

מאה שנים של היבדלות – היסטוריה מקוצרת של קהילות מתבדלות ומגודרות בתל-אביב

המקורות בני-התקופה מעידים כי נטיית ההיבדלות של מקימי אחוזת-בית לא נבעה מתנאי המחיה האובייקטיביים ביפו כשלעצמם, אף אם אלה לא היו טובים, אלא מהאופן שבו נתפסו תנאים אלה בעין "אירופית" (כפי שעולה מההתייחסויות לאירופה ול"עריה המתוקנות") של בני מעמד בינוני-גבוה ("בני-תרבות", "אנשי מעלה"), כלומר, ממיקום דומיננטי ועדיף במרחב החברתי.³²

נראה, אם כן, כי מעבר לכל מניע אידיאולוגי או שיקול מעשי של תנאי דיור, שיקולים של יוקרה הם שהניעו את היבדלותה של אחוזת-בית. למעשה, קשה להפריד בין השיקולים הלאומיים לבין שיקולים של יוקרה תרבותית וחברתית. צ'לנוב, למשל, בבואו לדון בגורמים שהניעו את אחוזת-בית להתרחק מיפו, קשר בצורה ישירה בין היבדלות במגורים לבין יוקרה תרבותית-לאומית:

"...אם נזכור את חשיבותו של כוח תרבותי דומיננטי בארץ, שאנו שואפים אליו, הסיבות שגורמות להתבדלות מובנות. את השיטה הזו לא אנו המצאנו והיא מתבצעת בכל מקום שנציגים של עם תרבותי מתיישבים בערים לא תרבותיות, בפרט בארץ ישראל. למשל הגרמנים [הטמפלרים, מתיישבי המושבה הגרמנית ושרונה בקרבת יפן] נוקטים באותה שיטה... חשוב להעלות את יוקרתנו בארץ וזה קל יותר לעשות כאשר מרכזים את כוחנו מאשר בפזרנו אותם בין האוכלוסייה המקומית המרובה הרבה יותר."³³

נטיית ההיבדלות של תושבי אחוזת-בית לא הבחינה בסופו של דבר בין שכונות יהודיות לבין שכונות ערביות, אלא בין שכונות יוקרתיות לבין שכונות שאינן כאלה. במרחב החברתי של יפו נמדדו היהודים (ומדרו את עצמם) ביחס לשכונה הגרמנית המודרנית ולהאלה מצפון ליפו או ביחס לשכונת עג'מי מדרום ליפו, שבה בנו ערבים נוצרים בתי מגורים מפוארים. על קיומו של מדרג יוקרה ביפו שחצה קטגוריות אתניות אפשר ללמוד מכך שעם תחילת המגעים להקמת אחוזת-בית שימשה דווקא שכונת עג'מי

32 אין ספק שגם "אוריינטליזם" (במובן שהעניק לו אדוארד סעיד) מילא תפקיד בבחירתם של אנשי אחוזת-בית להתבדל מיפו. אבל זו פרשנות מצמצמת, לדעתי, ונכון יותר לראות כאן תהליך מיון כללי יותר, שלא רק מבחין בין "מערבי" ל"מזרחי", אלא מזהה הבדלים אובייקטיביים (כגון תנאי דיור), מארגן אותם במדרג של סיווגים חברתיים (אשר קשורים אומנם לסיווגים אתניים אבל עשויים גם לחצות קטגוריות אתניות), ומוביל בסופו של תהליך לנטייה להתבדל באופן מרחבי.

33 כץ, לעיל ה"ש 25, בעמ' 178 (ההדגשות הוספו).

מושא לחיקוי – דגם שעל-פיו יש לבנות את השכונה החדשה – בשעה ששכונות יהודיות דוגמת נוה-שלום ונוה-צדק עוררו יחס של בוז. כך על-פי עדותו של דוד סמילנסקי:

“...והבקיאים ו'המומחים' בענייני היישוב העירוני הראו לנו באצבע על הישוב הצפוף בפרברים הסמוכים ליפו: נוה-שלום, נוה-צדק, אחוה וכו'. מי שלא ראה בימים ההם את הלכלוך של השכונות ההן המיושבות רק על ידי אחינו בני-ישראל, מי שלא הריח את הריחות המבושמים של הסימטאות הצרות והאפלות ההן, אין לו מושג מה זה זוהמה, רפש ולכלוך. 'על הראשונים אנו מצטערים, ואתם באים להוסיף לנו עוד גיטו חדש', אמר לי פעם בכעס רב אחד העסקנים הותיקים מהישוב הישן... לכו לעג'מי (פרבר הנוצרים) התישבו שם ותינהו מניקיון מופתי, תשבו בבתים יפים ומרווחים ואל תשעו בדברי הבל...”³⁴

היבדלותה של השכונה הונחתה גם על-ידי שיקולים של יוקרה מעמדית. אחוזת-בית נועדה מלכתחילה להיות שכונה “בורגנית”, ויועדה לסוחרים, לבעלי מקצועות חופשיים, לבעלי-מלאכה ולמורים. גם רוב חברי הוועד של החברה היו סוחרים או בעלי עסקים. הייחוס המעמדי של השכונה נעשה במופגן, ומקימי השכונה בחרו למקם את עצמם (הן מבחינת ההתארגנות המוסדית והכספית והן באופן רטורי) בין המעמד הגבוה ביותר (בעלי הון שלא נזקקו לכל סיוע לצורך רכישת קרקעות פרטיות) לבין המעמד הנמוך. דינמיקה מעמדית כזו המשיכה לפעול במרחב של תל-אביב בשנים שלאחר-מכן. נוסף על ההיבדלות מטעמי יוקרה, שעמדה מאחורי הקמתה של אחוזת-בית, יש מרכיבים נוספים שמאפשרים להשוות, ולו באופן אנליטי, בינה לבין קהילות מגודרות בנות-זמננו. ביניהם ניתן למנות את התניית המגורים בשכונה בחברות באגודה, שהייתה בעלת מאפיינים שיתופיים או קהילתיים, ואת הפעלתן של אמות-מידה בכירנות (סלקטיביות) לחברות באגודה (שהגדירו גם מי זכאי לחיות בשכונה); את קיומן של תקנות מחייבות שהגדירו את זכויותיהם וחובותיהם של תושבי השכונה ביחס לאגודה ולחיי הקהילה, ובמיוחד את תחום היחסים שבין קניין פרטי לבין קניין ציבורי (ובכלל זה הספקה עצמית של שירותים ציבוריים ו"הפרטה" של שטחים ציבוריים, מצד אחד, ופיקוח ציבורי

34 רוק, לעיל ה"ש 26, בעמ' 99–100 (ההדגשות הוספו).

מאה שנים של היבדלות – היסטוריה מקוצרת של קהילות מתבדלות ומגודרות בתל-אביב

נושא-סנקציות על השימוש בקניין הפרטי, מצד אחר; ולבסוף, את תיחומה וגידורה של השכונה ואת השימוש במנגנוני שמירה ואבטחה פרטיים.³⁵

התקנות המקוריות של אגודת אחוזת-בית חוברו על-ידי ארתור רופין. הסעיפים הראשונים בתקנות הגדירו את עקרונות הפרייה של האגודה – הן על בסיס לאומי, בסעיף א ("תעודת האגודה היא – יסוד רובע יהודי מודרני ב"פ"), והן על בסיס כלכלי, בסעיף ב ("...קבלת חבר חדש טעונה הסכם של אספת החברים ותשלום של חמישים פרנק"). נוסף על כך, בדומה לקהילה המגודרת של ימינו, מתוקף תקנות האגודה הופעלה רגולציה על החברים בתחומי חיים שונים, אשר חריגה ממנה הובילה לסנקציות: "החברים חייבים לשמור ולקיים את חוקי-הבנין, את דיני-ההגינה ומשטרי-התנועה, שהוחלטו מאת אספות החברים. חבר המסרב לשמור ולקיים – רשאי הוועד למנוע ממנו זכות השימוש במסדרים הציבוריים, ובפרט במסדר המים, אף רשאי הוועד להטיל עליו קנס ממון" (סעיף ז).³⁶

בשנת 1910 התקבלו תקנות חדשות, שיצרו מדרג בשכונה על בסיס בעלות על הרכוש בין "אזרחים" (בעלי בתים או מגרשים בשכונה), "תושבים" (מי ששוכרים דירה) ו"שכנים" (מי ששוכרים חדר בדירה). כך נקבע ש"האזרחים הם בעלי השכונה: להם שייך כל הרכוש והם אחראים בעדו". התקנות הגדירו מנגנון של מיסוי והספקה עצמית של כל השירותים העירוניים החיוניים, ובכלל זה שירותי שמירה. כמו-כן נכללו סעיפים מפורטים שהגדירו רגולציה ציבורית קשוחה למדי על היחיד וקניינו (ובכלל זה החובה להגיש לאישור הוועד את תוכנית הבית לפני בנייתו ואת החובה להקים גדרות בין המגרשים). לכל אלה התלוו סנקציות שונות, שהקיצונית מביניהן הייתה סילוק מהקהילה: "האספה הכללית תוכל... להכריח את האזרח למכור את נחלתו ואת התושב או השכן לעזוב את דירתו".³⁷ אחוזת-בית דמתה אם כן לקהילה מגודרת לא רק בהיבדלותה האקטיבית, אלא גם ביחסי הקניין שהתוותה ובמערכת היחסים שהגדירה בין היחיד לקהילה, שאפשרו רגולציה ציבורית על הרכוש הפרטי לצד בעלות קניינית כמו-פרטית על רכוש ציבורי באופיו, ובכלל זה שטחים ציבוריים (שדרות רוטשילד, למשל).

ומה באשר למרכיבי ההסתגרות הפיזית, הגידור והאבטחה הפרטית, המכוננים את הקהילה המגודרת? כאמור, תקנות השכונה הגדירו את חובת השמירה של החברים. השכונה לא "סמכה" על שירותי הסדר הציבורי שסיפקו הרשויות העותמאניות ששלטו

- 35 מרכיבים אלה עולים בקנה אחד עם ההגדרות המקובלות של קהילה מגודרת. ראו, למשל, SETHA LOW, BEHIND THE GATES: LIFE, ; לעיל ה"ש 4, בעמ' 2; SECURITY AND THE PURSUIT OF HAPPINESS IN FORTRESS AMERICA 19 (2004).
- 36 לפירוט מלא של תקנות האגודה שחיבר רופין ראו ספר תל-אביב א 156 (א' דרויאנוב עורך, 1936) (להלן: ספר תל-אביב).
- 37 לפירוט של תקנות האגודה משנת 1910 ראו ספר תל-אביב, שם, בעמ' 158–163.

ביפו באותה תקופה, ובחרה למעשה להפריט לידיה את הסדר הציבורי.³⁸ באשר לגידור ממש, אף שאחוזת-בית לא הייתה מוקפת גדר היקפית, נאמר כי "לשם בטחון השכונה הוקפו פתחי גבולותיה גדרות של חוטי ברזל". עם זאת, נראה כי עיקר השימוש ב"גדרות" אלה נעשה לצורך מניעת כניסה לשכונה בשבתות ובחגים. דרויאנוב מציין כי "...הוועד תקן לסגור את מבוא השכונה בערבי שבתות ובערבי ימים טובים... החלטה זו הטילה שלשלת של ברזל בין הבת הצעירה [תל-אביב] לאם הזקנה [יפו] והכריחה את האם הזקנה לנהוג כבוד בבת הצעירה ולא להפריע את מנוחת שבתה ומועדה ברכב ובסוסים". נראה כי היה חשש שההסתגרות מפני יפו תעורר תרעומת: "היו ויכוחים בנעד ואחד מחבריו התנגד וטען, 'שלא טוב לשכונה החדשה, כי תתבודד, ועל-ידי זה שתראה בגלוי את רצונה להתבודד עלולה היא לגרום אי-נעימות לעצמה'". שיקול זה הוביל בסופו של דבר להחלטה מתונה יותר: "מתחילה עלה, כנראה, במחשבה לסגור לשבתות ולימים טובים את דלתות השער [ההדגשה במקור]... ולפתוח אותן רק למי שיבוא לשכונה לשם בקור או לשאול ברופא ולא לשנות, 'ואפילו אם יוגש הדבר למשפט'. אבל מפני אותה התנגדות הסתפקו לבסוף רק בשלשלת, שהיתה נמתחת בין עמוד לעמוד מערב עד ערב."³⁹

2. שנות העשרים והשלושים: צמיחתן של שכונות תל-אביב והתהוותה של סגרגציה

אם בראשית ימיה הייתה תל-אביב מעין אב-טיפוס של קהילה מגודרת, היא נאלצה לזנוח את "זכות-היתר" של ההסתגרות ככל שהיא אימצה את השאיפה להיות "העיר העברית הראשונה". הגדרתה העצמית כעיר (עוד לפני ההכרה הפוליטית והרשמית)⁴⁰ חייבה אותה להתבונן אל מעבר לגבולותיה ולאמץ אל חיקה את השכונות החדשות שצמחו סביבה, כמו-גם את השכונות הישנות שמהן התבדלה בתחילה. כבר בראשית שנות העשרה קמו לצידה של שכונת "הבורגנות הגבוהה" של בעלי המקצועות החופשיים באחוזת-בית גם שכונות של "בורגנות נמוכה", ובכלל זה נחלת בנימין (1911) ו"חברה

38 בהגדרה שנותנת Low לקהילה מגודרת היא קובעת כי "בתוך השכונה מסיירים בדרך-כלל אנשי אבטחה מקצועיים או משמר שכונה על בסיס התנדבותי". ראו Low, לעיל ה"ש 35. בהמשך, עם גדילתה של השכונה, הוקם כוח שיטור עברי, שהיה למעשה כוח שיטור פרטי, עד אשר נכלל תחת המשטרה הבריטית. עוד על התפתחות השמירה בתל-אביב ראו ספר תל-אביב, לעיל ה"ש 36, בעמ' 127-130.

39 שם, בעמ' 169-170 (כל ההדגשות, למעט האחרונה, הוספו).

40 בשנת 1921, בעקבות פרסום פקודת העיריות, זכתה תל-אביב במעמד של מועצה עירונית (township) אוטונומית, אף שלא הייתה עצמאית לחלוטין מיפו. בשנת 1934 הוכרזה תל-אביב כעירייה עצמאית.

מאה שנים של היבדלות – היסטוריה מקוצרת של קהילות מתבדלות ומגודרות בתל-אביב

חדשה" (1913), אשר עד-מהרה הצטרפו אל תל-אביב. אולם המהלך שבו זנחה תל-אביב את מאפייניה כקהילה מגודרת, על-מנת להתרחב ולהיות עיר, בא לידי ביטוי בסיפוח השכונות היהודיות הוותיקות נוה-צדק, נוה-שלום, מחנה-יוסף, אוהל-משה, אחוה, כרם-התימנים ומרכז בעלי-מלאכה. המשא-ומתן בשאלת הסיפוח החל בשנת 1921 ונמשך כשנתיים, ובמרכזו עמדו שאלות של תשלום מיסים והספקת שירותים עירוניים, מעמד הרכוש הציבורי של תל-אביב והסוגיה של שמירת השבת בפרהסיה.⁴¹ אף שבסופו של דבר אפשרה תל-אביב לשכונות אלה לחלוק את הרכוש הציבורי שלה וליהנות משירותיה העירוניים (תמורת תשלום מיסים), היא לא זנחה את מיקומה המועדף במרחב החברתי.⁴² כתוצאה מצירוף השכונות, זינקה אוכלוסיית תל-אביב כמעט פי ארבעה – מכ-3,500 נפש בשנת 1921 לכ-13,000 נפש בשנה שלאחר-מכן – ותל-אביב חדלה להיות קהילה מתבדלת ונהפכה לעיר.

צירוף השכונות הוותיקות לא היה, כמובן, הסיבה היחידה לצמיחתה המהירה של תל-אביב באותן שנים. גלי ההגירה היהודית לארץ-ישראל ("העלייה השלישית" סביב 1920–1921, "העלייה הרביעית" סביב 1924–1925 ו"העלייה החמישית" סביב 1931–1933), הביאו לידי כך שתל-אביב הגדילה את אוכלוסייתה פי שלושים וחמישה תוך כעשור וחצי (מכ-2,000 תושבים בשנת 1920 לכ-72,000 בסוף שנת 1933).⁴³ למעשה, תל-אביב הייתה באותן שנים לא רק העיר עם צמיחת האוכלוסייה המהירה ביותר בארץ-ישראל, אלא כפי הנראה גם בין הערים עם הצמיחה המהירה ביותר בעולם כולו.⁴⁴ לזינוק

41 לסקירה מפורטת של השתלשלות המשא-ומתן לצירוף השכונות ראו אילן שחורי חלום שהפך לדרך: תל-אביב, לידה וצמיחה 196–214 (1990).

42 ביטוי לכך נמצא במאמר נוקב שכתב דיונגוף בעקבות פרשת סיפוח השכונות, שם התייחס (אם כי באירוניה) ל"רבולוציה של השכונות נגד המטרופולין". לנוכח תהליך האיחוד שיוזמה תל-אביב, במטרה ליצור "עיר יהודית עם פיזיאנומיה יהודית" (ההיבדלות מיפוח הערבית היא עובדה מובנת מאליה), טען דיונגוף כי השכונות ממשיכות להתקיים כ"סודות נבדלים ונפרדים" ולהתנהל בהתאם ל"מצבי נפש, השקפות וטרדיציות מיוחדות". אל מול תרבות ה"מה עליש" המזרחית והכנועה של השכונות הוותיקות, הוא הציב את "הכוח המוסרי" והדמוקרטי של תל-אביב ומנהליה. מאיר דיונגוף "על הרבולוציה בתל-אביב" הארץ 1.11.1923, מצוטט אצל יעקב יערי-פולסקין מ. דיונגוף: חייו ופעולותיו 46 (1926).

43 וואלטר פרויס "פרקי סטטיסטיקה של תל-אביב" ספר תל-אביב א 321, 340–341 (א' דרויאנוב עורך, 1936).

44 לשם השוואה, "ירושלים היהודית" צמחה באותן שנים רק פי שניים (מ-30,000 ל-60,000 תושבים), ואילו "חיפה היהודית" צמחה פי חמישה (מ-5,000 ל-25,000 תושבים). משנת 1850 לשנת 1920 צמחו לונדון ומנצ'סטר רק פי שניים, פריז ומוסקבה צמחו פי שלושה, רומא ולנינגרד צמחו פי ארבעה, ניו-יורק צמחה פי שמונה, ברלין צמחה פי תשעה,

הדמוגרפי המקוטע התלוו מחזוריים של צמיחה כלכלית מהירה ולאחריה משבר ומיתון, כמו-גם גלים של "תנועת בניין" מואצת⁴⁵ ורכישת קרקעות,⁴⁶ שיצרו התפשטות טריטוריאלית ואורבנית מהירה, אך לא בהכרח רציפה. כל אלה יצרו מרחב חברתי דינמי, אשר גדל במהירות מסחררת ובו-בזמן הלך ונעשה רבגוני יותר,⁴⁷ ומרחב עירוני פיזי אשר התפשט והתרחב לכל עבר באופן ספונטני ולעיתים ספקולטיבי, שהיה כמעט בלתי-ניתן לתכנון ולשליטה. תהליכים אלה הטילו את תל-אביב לתוך "ערבוביה", ובמצב דברים זה פעלו הגיונות מרחביים של היבדלות ושל עירוב בעת ובעונה אחת.

אולם מעבר לערבוביה הכללית החלו להסתמן דפוסים ברורים של היבדלות מרחבית בין המרכז, הצפון והדרום. מראשית שנות העשרים צמחו שכונות מרכזיות חדשות סביב הגרעין ההיסטורי של תל-אביב, שנהיו לשכונותיה המבוססות (ביניהן לב תל-אביב, תל-אביב המרכזית והשכונה "רמת-השרון"). בה-בעת הופיעו סביב תל-אביב (ובעיתות חירום גם בתוך העיר הבנויה, במגרשים פנויים או בשטחי ציבור) שכונות של אוהלים, צריפים,

והמתחרה הקרובה ביותר לתל-אביב, לודז', צמחה פי שלושה-עשר (משנת 1880 עד שנת 1920). שם, בעמ' 341.

45 מספר הבתים בתל-אביב זינק מכ-200 בשנת 1920 לכ-5,000 בסוף שנת 1933 – פי 25. מספר החדרים זינק מכ-1,500 בשנת 1920 לכ-35,000 בסוף 1933 – פי 23.3. שם, בעמ' 323. הבנייה המתמדת נהפכה לחלק קבוע מהנוף העירוני, בתים בתהליך בנייה נהפכו למאפיין חיצוני בולט לאורך כל שנות העשרים והשלושים, והעיר נבנתה במהירות לנגד עיניהם של תושביה ויצרה תחושה של דינמיות, חיפזון וזמניות. ראו ענת הלמן אור וים הקיפוח: תרבות תל אביבית בתקופת המנדט 27 (2007).

46 משנת 1921 עד שנת 1933 נרכשו בסך-הכל כ-3,500 דונם של קרקעות בתל-אביב ובסביבתה הקרובה. רוב הקרקעות נרכשו בשנים ספורות, סביב ה"עליות": כאלף דונם נרכשו בשנים 1921–1922, כאלף דונם נוספים נרכשו בשנים 1925–1926, ובשנת 1933 נרכשו כ-855 דונם בשנה אחת. א"י ברזור "פרקי גיאוגרפיה וטופוגרפיה של תל-אביב" ספר תל-אביב א 267, 294–296 (א' דרויאנוב עורך, 1936).

47 הגידול המהיר של אוכלוסיית תל-אביב השפיע לא רק על גודלה של אוכלוסיית העיר – ומכאן על היקף המרחב החברתי – אלא גם על אופי המרחב החברתי האמור, שתפקד כמרחב דינמי של השתנות מתמדת וגיוון הולך וגובר. המרחב החברתי של תל-אביב בתקופה זו לא "שעתק" את עצמו כמות שהוא, אלא נהפך ממרחב מצומצם ומאוחד יחסית למרחב רחב-היקף ורבגוני יותר ויותר מבחינת הקבוצות החברתיות המרכיבות אותו. קבוצות חברתיות חדשות – אתניות ("רוסים", "פולנים", "גרמנים" וכולי) כמו-גם מעמדיות ("פועלים", "זעיר-בורגנים", "בורגנים") – הגיעו בגלים, "נבלעו" אל תוך המרחב הקיים, ובה-בשעה ביקשו לייצר לעצמן מרחב נבדל בתוכו. על התגובות הסטריאוטיפיות בעיקרן על כניסתן של קבוצות חדשות למרחב של תל-אביב ראו הלמן, לעיל ה"ש 45, בעמ' 175–185. על נסיונות לשמר מרחבים תרבותיים אוטונומיים באמצעות "לנדסמנשפטים" ראו שוב הלמן, לעיל ה"ש 45, בעמ' 213–219.

מאה שנים של היבדלות – היסטוריה מקוצרת של קהילות מתבדלות ומגודרות בתל-אביב

פחונים ובתים בבנייה עצמית, אשר קלטו את העולים הרבים ואת מי שלא עמדו לרשותם האמצעים לרכוש בית של ממש בעיר. תושבים רבים אף נדחקו אל השכונות הערביות והמעורבות בגבולה של תל-אביב.⁴⁸ שכונות הצריפים לא היו מוגבלות לחלק מסוים מהעיר, ומוקמו גם מצפון וממערב לתל-אביב הבנויה (שכונות נורדיה, ברנר, מחלול, רוזנפלד ופרדס-לוי), אולם ככל שצמחה תל-אביב צפונה באופן מתוכנן, בהתאם לקווים שהתוותה "תוכנית גרס" משנת 1925,⁴⁹ והיתוספו אליה שכונות "עיר-גנים" מסודרות, כן נדחק יותר ויותר האורבניזם הספונטני של שכונות הצריפים אל הדרום (נוה-שאנן, צ'לנוב, שפירא, הקווקזים, הרכבת, עובד, מכבי ומול-המכבי ועוד), בעיקר אל מחוץ לגבול המוניציפלי של תל-אביב, אל שטחה של עיריית יפו. כך נוצר במהרה דפוס מרחבי שבו הצפון המתוכנן נבדל מ"הדרום הפרוע", ו"העיר" נבדלה מ"השכונות והפרוורים".

גורם מרכזי שהשפיע על דפוסי ההיבדלות והעירוב באותן שנים היה הליך רכישת הקרקעות. במשך כל שנות העשרים והשלושים המשכה תל-אביב לצמוח כעיר באופן שהוכתב בראש ובראשונה על-ידי זמינותן של קרקעות בבעלות יהודית פרטית. כתוצאה מכך התאפיין תהליך צמיחתה של העיר בריבוי ובפיצול של שכונות קטנות על-גבי חלקות קרקע פרטיות מצומצמות בגודלן. עשרות "שכונות" רסיסיות שכונות נבנו כך, ורבות מהן נקראו בתחילה על שם בעלי הקרקע שעליה קמו או על שם הגוף שהתארגן לצורך ההקמה. לעיתים התערבבו שברי שכונות אלה זה בזה בהתאם לאקראיות ולשרירותיות של הליך רכישת הקרקעות, ולעיתים יצרו יחד גושים גדולים יותר ואזורים מובחנים מבחינת

48 שכונת מנשיה, הקרובה כל-כך לאחוזת-בית, נהייתה מבחינות רבות היפוכה. הנציב העליון הרברט סמואל תיאר את מנשיה בשנת 1921 כ"רובע המערוב המוסלמי-היהודי של העיר", ואילו עדות לפני ועדת החקירה הרשמית של מהומות 1921 תיארה אותה כשכונה שבה מתגוררים "אנשים עניים החיים יחד". LEVINE, לעיל ה"ש 29, בעמ' 315. אכן, העניים בעיר לא יכלו בדרך-כלל ליהנות מהלוקוסוס של היבדלות. במהלך השנים עברו להתגורר בשכונה רבים מהתושבים היהודים העניים ביותר באזור, בעיקר ממוצא מזרחי. אולם מנשיה הייתה מעורבת לא רק מבחינה אתנית, אלא גם מבחינה מעמדית. לצד תושבי יפו העניים ביותר התגוררו בה גם ראש העיר של יפו וחלק מהתושבים הפלסטינים העשירים ביותר (וכן כמה תושבים יהודים אמידים). מאידך גיסא, גם בשכונות-העוני התקיימה לעיתים היבדלות אתנית. למשל, לערבים ולתימנים היהודים היו שכונות פחים סמוכות אך נפרדות (חארת אלטנק וכרם התימנים).

49 על תוכנית גרס ראו: BENJAMIN HYMAN, BRITISH PLANNERS IN PALESTINE 1918–1936, 195–226 (unpublished dissertation, London School of Economics, 1994); Rachel Kallus, *Patrick Geddes and the Evolution of a Housing Type in Tel-Aviv*, 12(3) PLANNING PERSPECTIVES 281 (1997).

מעמד חברתי-כלכלי. במובן זה מוקמו שכונות אלה לא רק על-פני מפת העיר, אלא גם באופן יחסי זו לזו במרחב החברתי של העיר המתהווה. אם בשנים הראשונות של תל-אביב פעלה ההיבדלות-מטעמי-יוקרה מעבר לקטגוריות אתניות, הן כלפי יפו הערבית והן כלפי השכונות היהודיות הוותיקות, בעקבות האירועים הפוליטיים-הבטחוניים בשנות העשרים והשלושים כבר פעלו בתל-אביב שני הגיונות שונים של היבדלות: ההיבדלות המוצהרת והאקטיבית, ביחס ליפו הערבית, שתורגמה לפרויקט פוליטי של "הפרדה"; וזו המוסווית והספונטנית, בין שכונותיה השונות של העיר העברית. אירועי תרפ"א (1921), אירועי תרפ"ט (1929) והמרד הערבי (1936–1939) חיזקו והעמיקו את הגיון ההפרדה המרחבית בין יפו לתל-אביב ואת התביעה לבסס אותן כשתי ערים נפרדות לחלוטין. עיריית תל-אביב וראשי המנהיגות הציונית רתמו את האירועים כדי לקדם מול השלטונות הבריטיים את רעיון העצמאות המלאה של תל-אביב מיפו, וההפרדה נהפכה למוסכמה שחצתה מחנות פוליטיים.⁵⁰ אירועי 1936 בפרט סללו את הדרך לתוכנית החלוקה של ועדת פיל משנת 1937, שכללה לא רק הצעת חלוקה של פלשתינה, אלא גם הצעה לגבול מדיני בין יפו לתל-אביב. הוועדה המליצה להקים גדר ברזל גבוהה (iron railing) שתפריד בין שתי הקהילות – בין יפו לתל-אביב – ותשמש למעשה גבול בין מדינות.

בכל הנוגע בהיגיון השני של ההיבדלות – קרי, ההיבדלות בין השכונות והאזורים השונים בתוך תל-אביב – נראה שבאמצע שנות השלושים כבר התפתח בעיר דפוס של סגרגציה שנראה לתושביה טבעי לחלוטין, כמו בכל "כרך" נורמלי. סגרגציה זו הייתה שונה, כאמור, מההסתגרות האקטיבית שאפיינה את אחוזת-בית בראשית דרכה, ולמעשה פעלו בה במשולב מרכיבים של היבדלות ועירוב.⁵¹ תיאור מרתק של סגרגציה-מתוך-עירוב, כפי שפעלה באותה תקופה, נמצא במאמר שכתב הגיאוגרף ברורר בשנת 1934, שהיה ככל הנראה הטקסט הראשון בגיאוגרפיה אורבנית של תל-אביב. תחת הכותרת

50 למשל, במאמר בשם *The Meaning of Tel Aviv* כתב ז'בוטינסקי: "...תל-אביב היא דוגמא ומופת כיצד שני לאומים שנגזר עליהם לחיות באותה הארץ, יכולים וצריכים לחיות זה לצד זה מבלי לדרוך איש על בהונות רעהו. זאת אולי התכונה 'המדוברת' ביותר של תל-אביב, ועבורי היא אף רבת-הערך ביותר. שני אנשים עם הרגלים שונים יוכלו לשמור על יחסי ידידות לעד אם לכל אחד מהם דירה משלו, בתנאי שהקירות עבים דיים. אבל הם יאבדו את עשתונותיהם אם יאלצו אותם לחלוק חדר." LEVINE, לעיל ה"ש 29, בעמ' 126 (תרגום שלי מהמקור באנגלית; ההדגשה הוספה).

51 הלמן, למשל, מתארת את העירוב של "תת-תרבויות אתניות" כפי שהתקיים בחיי היומיום של תל-אביב בשנים אלה – עירוב שלא ביטל את החלוקה המדרגית על-פי סיווגים עדתיים. ראו הלמן, לעיל ה"ש 45, בעמ' 175–185.

מאה שנים של היבדלות – היסטוריה מקוצרת של קהילות מתבדלות ומגודרות בתל-אביב

“העיר לחלקיה” נכתב כי תל-אביב בראשיתה הייתה “שכונה חד-גונית באדמתה, ברחובותיה, בצורת בתיה ואפילו באוכלוסיה השונים מאוכלוסי יפו”; אולם בשנות העשרים והשלושים, “עם סיפוח השכונות הישנות, יסוד מאה שכונות חדשות וגידולן המהיר נוצר כרך רב-גונים”. אפשר להבין את “גונים” כאן כמעין יופיזם לסגרגציה (שהרי “גונים ובני-גונים מבדילים בין רובע לרובע”), גם אם כזו שדפוסיה לא התקבעו במלואם (“...לא על-נקלה נתפוס ונגדיר את הגונים הללו ולא על נקלה נקבע את מקומם בשטח, כנהוג בפרקי גיאוגרפיה על עיר”).⁵²

החלוקה לאזורים מובחנים ונבדלים מוצגת במאמר כטבעית⁵³ או לחלופין כפונקציונלית: “בכל כרך מתהווה במשך הזמן חלוקת עבודה ותפקידים בין פרבריו השונים בהשפעת תנאי הטבע והגורמים האנושיים. התפקידים השונים מטביעים את חותמם על מראה הרחובות והבתים, על הקולות היוצאים מהם ועל הריח הנודף מהם. לא הרי פרבר מסחרי כפרבר חעשיתי, ולא הרי שניהם כשכונות של מעונות שקטים.”

הפונקציונליזם ניכר גם בתיאור אזורי המגורים השונים בעיר. אלה מסודרים במדרג אתני-חברתי שבו כל קבוצה מתגוררת בדיוק באזור ש“מתאים” לה, שמשרת את צרכיה, שנבנה על-פי דמותה, מעמדה ומקצועה. כזה הוא המרכז המסחרי, שבו “הקומות העליונות משמשות דירות לסוחרים ולפקידיהם ולבעלי-מלאכה ותעשייה זעירה. הבתים הישנים... דומים מבחוץ ומבפנים לבתי היהודים בכרכי פולניה... הדירות קטנות וצפופות”; כאלה הן גם השכונות צ’לנוב ונוה-שאנן, אשר “משמשות מקומות-דירה לפועלים, לסוחרים זעירים ולרוכלים... האחוזה של בני העדות המזרחיות – בבליים וסוריים – גדול ונכר דיו”; כזה הוא גם לב תל-אביב, שבו מתקיימת תת-חלוקה: “בחלקו המזרחי הוא עושה רושם של מושב בעלי השכלה אמידים, לצד מערב – של בני המעמד הבינוני הזעיר... בגוש הזה מרוכזים מוסדות תרבות ואמנות יותר מאשר בשאר העיר...”; וכזה הוא גם הצפון, “הזורע בתי דירה פרטיים קטנים, בתי פועלים, פקידים ומורים... שכונות עובדים נאות כאלה קשה למצוא במקום אחר בעולם”. הכל מתנהל מתוך תואם מופלא בין תפקידה של השכונה במערך העירוני, צורתם ואיכותם של רחובותיה ובנייניה ו“מצבם החמרי ודרגתם התרבותית” של התושבים (והרי אין הבדל בין ניסוח זה לבין השימוש של בורדייה במושגים “הון כלכלי” ו“הון תרבותי”):

52 ברור, לעיל ה”ש 46, סעיף 1 – “העיר לחלקיה”, בעמ’ 309, 312–313 (ההדגשות הוספו).
53 ההבדלים בין חלקי העיר מתוארים כמתפתחים באופן אורגני – “כטבעות השנים בעצים כך הם הרחובות והשכונות בערים ישנות שהתפתחו לאט לאט באופן אורגני” (מודל הסגרגציה הקונצנטרית של אסכולת שיקגו מהדהד כאן בבירור); או שהם מתוארים כתולדה של הטופוגרפיה, כמתפתחים בהתאם ל“גבים ושקערוריות” בפני הקרקע של העיר – “תופעה רגילה היא בערים, שהאמידים מתרכזים בחלקים העליונים ונהנים משפע אור ואוויר, בשעה שהעניים מוכרחים להסתפק במדרון ובשפל”. שם, בעמ’ 310–311.

“דמותם של רחובות־המעונות שונה לפי מצבם החמרי ודרגתם התרבותית של תושביהם. מצד אחד שכונות־צריפים עם כל סימני הדלות והארעיות, המיוחדים למקומות־מושבם של מהגרים־פליטים, שעוד לא נשתרשו בארצם החדשה; ומצד שני – רחובות שקטים קטנים או פינות שקטות ברחובות גדולים עם וילות מוקפות גנות יפות ומרהיבות עין – סימן לאמידות, ליציבות ולטוב טעם. ובין שתי הקבוצות בתי־דירה, שבהם שוכנים הבעלים עצמם וגם שכנים מסוגים שונים...”⁵⁴

אף שניתוח זה מעיד בבירור על האופן שבו ההיבדלות פועלת את פעולתה על־פני העיר כולה, בין כל חלקיה, ומאיר בתוך כך גם את התפקיד ש”הטעם הטוב” (האירופי) ממלא ביצירת דפוסי ההיבדלות, “רוח ההתבדלות” מוצגת במאמר כמאפיינת רק את השכונות המזרחיות והעניות. כך עולה, למשל, מתיאורה של שכונת נוה־צדק – שבה “יש רחובות מיושבים ברובם על־ידי בני העדות המזרחיות, ולהם גון או בר־גון מיוחד; לאחינו אלה נטייה מיוחדת להתבודד משפחה ומשפחה בחצרה היא...” – ועוד יותר מכך מן התיאור של כרם התימנים:

“השכונה היחידה של עדה מיוחדת. בתיה הישנים... הם מין תערובת משונה של בית וצריף. לצד רחוב אלנבי הולכים ונחלפים הבתים הישנים בחדשים. על־ידם חודרים לכרם התימנים גם אשכנזים, ולאידיליה של עניות אכסוטית נשקף כליון... רוח ההתבדלות, ששררה בקרב התימנים לפני חצי־יובל שנים, בשעה שהם יצרו שכונתם, רחוקה עתה מלבו של הדור התימני החדש.”⁵⁵

“רוח ההתבדלות” מוצגת אם כן כמאפיין אתני, “מזרחי” ומיושן (שאף נידון לכיליון בזכות “ג’נטריפיקציה” אשכנזית כבר בשנות השלושים), אך למעשה היא נושבת ועולה מתיאורה של תל־אביב כולה באותה תקופה – השכונות הישנות והעיר המודרנית כאחת – ובפועל היא תמשיך לנשוב בתל־אביב גם בעשורים הבאים.

3. שנות השלושים עד שנות החמישים: השיכונים ומיסודה של ההיבדלות

בד בבד עם צמיחתן המהירה של שלל שכונותיה של תל־אביב והיווצרותה של סגרגציה ספונטנית ב”כרך רב־גוונים”, החל להתגבש דפוס חדש ומאורגן של היבדלות במרחב. במרכזו של דפוס זה עומד השיכון – אותו אובייקט אדריכלי סטנדרטי לכאורה,

54 שם, בעמ’ 315–317 (ההדגשות הוספו).

55 שם, בעמ’ 318 (ההדגשות הוספו).

מאה שנים של היבדלות – היסטוריה מקוצרת של קהילות מתבדלות ומגודרות בתל-אביב

הנתפס כיום יותר מכל כסמן של אחידות ואף של דלות ומצוקה. אולם בניגוד לתפיסה המקובלת כיום, מראשית שנות השלושים ועד אמצע שנות החמישים לפחות, תפקד השיכון כמכשיר היבדלות לעילא ולעילא במרחב החברתי של תל-אביב ושל ישראל בכללותה – היבדלות אקטיבית, אפקטיבית, מאורגנת וממוסדת.

ניתן למנות שלושה שלבים עיקריים בהתגבשותו של דפוס ההיבדלות השיכונית במרחב העירוני של תל-אביב: שלב ראשון של אקסקלוסיביות בשנות השלושים, של "שכונות פועלים" ו"מעונות עובדים" של ההסתדרות הכללית, שביקשו ליצור יקום פועלי נפרד במרכז העיר הבורגנית; שלב שני של תפוצה רחבה ומהירה של שיכונים, החל באמצע שנות הארבעים וביתר שאת עם קום המדינה, שבו תפקד השיכון כרזומנית כ"עממי" (כמיועד לשכבות רחבות) וכ"מגזרי" (כמיועד לקבוצות מגודרות ומאורגנות); ושלב שלישי, משנות השישים ואילך, שבו נתפס השיכון בעיקר כפתרון דיור לשם "חיסול משכנות-עוני", ונפל במעמדו כסמן חברתי מאקסקלוסיביות למצוקה.

השיכון המאורגן בארץ-ישראל צמח, התפתח והשתכלל בתוך המסגרות האידיאולוגיות והביורוקרטיות של ההסתדרות העובדים הכללית. גרייצר⁵⁶ תיעדה באופן מקיף ומפורט את השלבים השונים בתהליך התגבשותה של שכונת העובדים ההסתדרותית, החל בוויכוחים האידיאולוגיים על זכות הקיום של פרולטריון עירוני (בניגוד לאידיאל של החלוץ, הפועל החקלאי), המשך בדיונים רעיוניים על-אודות מאפייניה הרצויים והאפשריים של שכונת הפועלים העירונית (ובכלל זה מידת הריחוק הנכונה שלה מהעיר), המשך בביסוסם של מנגנונים ארגוניים ופיננסיים לשם הקמת השכונות, וכלה בניסוחם של תקנונים מפורטים שהכתיבו את אופן התנהלותם של החיים השיתופיים בקהילת הפועלים העירונית.

המהלך להקמת שכונות עובדים קיבל תנופה וגיבוי ממוסד עם ייסודו של "המרכז לשכונות עובדים", בשנת 1928, כגוף הסתדרותי מיוחד שיטפל בהתיישבות העירונית. בעקבות זאת קמו בתל-אביב בתוך כחמש שנים (1932–1937) כמעט עשרים שכונות עובדים עירוניות חדשות. שכונות אלה נחלקו לשני סוגים עיקריים: "שכונות פועלים", שבהן הוקמו בתים פרטיים חד-משפחתיים וחד-קומתיים, שלכל אחד מהם חצר קטנה, ו"מעונות עובדים", שבהם הוקמו בתי דירות משותפים (בני שתי קומות או שלוש), שהיו ערוכים בדרך-כלל סביב חצר גדולה. בדומה לאחוזת-בית, שניתן לראות בה מעין אב-טיפוס של קהילה מגודרת, כך גם שכונות העובדים בתל-אביב דמו בכמה היבטים

56 סעיף זה מסתמך על מחקרה המקיף של איריס גרייצר שכונת העובדים: ניסויים בעיצוב נוף עירוני על-ידי אידיאולוגיה חברתית בארץ ישראל של תקופת המנדט (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים – החוג לגיאוגרפיה, 1982).

לקהילות מגודרות בנות־זמננו. בין אלה ניתן למנות את קיומה של היבדלות אקטיבית המונעת על־ידי טעמים של יוקרה (גם אם עקרון היוקרה היה שונה מזה של אחוזת־בית), התניית המגורים בשכונה בחברות באגודה ברירנית, קיומם של מנגנוני סינון פורמליים ולא־פורמליים, קיומם של תקנונים מחייבים המגדירים את תחום היחסים בין הפרטי לציבורי, ולבסוף מימד של הסתגרות פיזית באמצעים אדריכליים.

כבר בדיונים מוקדמים בנושא שכונת העובדים העירונית עלתה השאיפה האידיאולוגית להיבדל מפני הטעם הבורגני־העירוני, לעמוד נגד "חמדת העניבה", "פאר המגבעת" ו"קופסת השימורים המכילה כל טוב כבוש לפרולטריון העירוני".⁵⁷ (ניתן לראות בכך מעין "היבדלות בחזקה שנייה" – היבדלות אידיאולוגית ביחס להיבדלות מטעמי יוקרה של הבורגנות הגבוהה.) בהתאם לעיקרון זה, הנטייה הראשונה של מנהיגי ההסתדרות הייתה להקים את שכונות העובדים בריחוק מהעיר, כמעין פרוור.⁵⁸ גם לאחר שהתגבשה הסכמה להקים שכונות פועלים בתוך העיר ממש, השאיפה הייתה לרכוש קרקעות בצורה מרוכזת, באופן שיאפשר הקמת שכונות עובדים אוטונומיות ואוטרקיות, אשר נבדלות כמעט בכל מן הסביבה העירונית. המטרה הייתה לקיים בתוך שכונות אלה אורח חיים פועלי שיהווה חלופה מלאה לאורח החיים הבורגני בעיר.⁵⁹ מטרה נוספת הייתה לבצר את כוחה של ההסתדרות בתל־אביב אל מול העירייה ו"הגוש האזרחי" ששלט בה, על רקע המאבק המעמדי־המוניציפלי על ההגמוניה העירונית. השכונות נועדו להיות טריטוריות סוציאליסטיות בתוך המרחב העירוני ה"אזרחי", וזכו בכינויים כגון "נקודות טריטוריאליזם הסתדרותיות", "מבצרים הסתדרותיים" או "מצודות". בפועל, הספקולציה והעלייה החדה במחיר הקרקעות בתל־אביב בראשית שנות השלושים הקשו רכישת קרקע מרוכזת בהיקף רחב. כתוצאה מכך "הלכה והתפצלה שכונת העובדים הגדולה לשכונות קטנות בשטחן ובמספר תושביהן", ואלה התערבבו בסופו של דבר בין בתי המגורים ה"בורגניים" שנבנו סביבן.⁶⁰

באשר לעקרון הבְּרִירָה של שכונות העובדים, זה קיבל את ביטויו הפורמלי בהתניית המגורים בשכונה בחברות פעילה בהסתדרות. תקנון שכונות העובדים משנת 1930 העניק לאספת השכונה ול"חברת העובדים" סמכות רחבה לסנן את המשתכנים מבלי שיידרשו

57 ציטוטים מתוך "יסודות החוקה של שכונת העובדים", אצל גרייצר, שם, בעמ' 65.
 58 הניסיון הראשון בהקמתה של שכונת עובדים עירונית התקיים מחוץ לתל־אביב, בריחוק יחסי מהעיר הגדולה, עם הקמתה בשנת 1922 של שכונת בורוכוב, לימים חלק מגבעתיים. הריחוק הגיאוגרפי נבע קודם־כל מזמינותה של קרקע זולה לרכישה באזור, אבל נראה שהוא גם הלם את המימד האוטופי הנדרש לניסוי חברתי כזה.
 59 על תת־תרבות פועלית נבדלת בחיי היומיום ראו הלמן, לעיל ה"ש 45, בעמ' 186–209.
 60 גרייצר, לעיל ה"ש 56, בעמ' 126, 130–134, 142–146.

מאה שנים של היבדלות – היסטוריה מקוצרת של קהילות מתבדלות ומגודרות בתל-אביב

לתת הצדקה כלשהי להחלטותיהם. כך נוצרה "קהילה חברתית סגרגטיבית", כהגדרתה של גרייצר, שלא קיבלה לשורותיה כל אחד ואשר הייתה יכולה לסלק מתוכה חברים שאינם ממלאים אחר הכללים. התקנון העניק לשכונה מאפיינים של גוף מוניציפלי אוטונומי, מתבדל מתל-אביב, עם מוסדות הנהלה, מיסוי ופיתוח משלו, ועם הספקה פרטית של שירותים כמו-ציבוריים.⁶¹ התקנון מנה רשימה ארוכה של חובות התושבים ולצידה רשימה קצרה בהרבה של זכויות, וסעיפיו דומים לתקנונים הממשעיים של קהילות מגודרות בנות-ימינו.

נוסף על מנגנון הסינון הפורמלי, שפעל על בסיס אידיאולוגי ופוליטי, פעלו גם מנגנוני סינון לא-פורמליים על בסיס כלכלי. אלה כללו תשלום גבוה לרכישת הקרקע, דמי כניסה כחבר לשכונה ומיסי שכונה שוטפים. בפועל, סכומים אלה, ובמיוחד התשלום על רכישת הקרקע, היו מחוץ להישג-ידו של הפועל העירוני הממוצע. הספסרות, הספקולציה ומחירי הקרקע הגבוהים שאפיינו את תל-אביב באותן שנים יצרו סף כניסה כלכלי גבוה.⁶² מנהיגי ההסתדרות הדגישו אומנם את הבחירה הוולונטרית של המשתכנים (וייחסו להם "חלוציות" עירונית כאליטה הבוחרת בסגנון חיים חדשני), אך התעלמו מהאילוץ של אלה שלא יכלו "לבחור" להתגורר במעונות במרכז העיר, וטשטשו את מנגנון הסינון הכלכלי. כך עולה, למשל, מתיאורו של זליג לבון, ממנהלי "המרכז לשכונות עובדים", בעניין הקשיים בשיווקם של מעונות עובדים א:

"בין פועלי תל-אביב לא נמצאו מועמדים שיהיו מוכנים להשתכן בדירה מרווחת בבית משותף. בדחיית הצעה זו באו לידי ביטוי געגועיהם וחלומותיהם של בני העיירה הקטנה, חלוצי העלייה השלישית והרביעית, שמסיבות שונות לא פנו להתישבות החקלאית אבל שאפו לבית קטן עם משק עזר חקלאי... ואנו חברי "המרכז לשכונות עובדים" הלכנו ממוסד למוסד ומבית חרושת לבית חרושת וניסינו לשכנע חברי הסתדרות נאמנים לרכוש תמורת חמישים לירות דירה מרווחת במרכז תל-אביב, אך כל מאמצינו היו לשווא. לבסוף נמצאו מתנדבים אחדים שהסתכנו והעזו... ובראשם חברי מערכת 'דבר'... ועסקנים אחרים..."⁶³

בפועל, אם כן, מה שהתחיל כהיבדלות מטעמים אידיאולוגיים (של אנטי-יוקרה בורגנית) נהפך לווריאציה על היבדלות מטעמי יוקרה, ומעונות העובדים בתל-אביב שיקפו

61 שם, בעמ' 120. לנוסח של תקנון שכונות העובדים ראו שם, בעמ' 341–347.

62 שם, בעמ' 147–151.

63 שם, בעמ' 123–132 (ההדגשות הוספו).

יותר מכל את טעמם (ואת ההון הכלכלי והתרבותי) של העסקנים הבכירים של ההסתדרות. לכך תרמה גם הארכיטקטורה החדשנית של מעונות העובדים, שכדי להעריך אותה ולהסכים לגור בה נדרשה מידה של הון תרבותי אירופי ומודרניסטי.

הארכיטקטורה של מעונות העובדים תרמה גם להסתגרותם הפיזית של המתחמים. הארכיטקטורה נועדה לייצר, מצד אחד, היבדלות כלפי חוץ, ומצד אחר, אחדות כלפי פנים: כלפי חוץ ביקשו התכנון והעיצוב של המעונות להדגיש את "ההבדל בתפיסה הפוליטית, בארגון החברתי ובאורח החיים" בין השכונה לבין המרקם העירוני שבתוכו היא נמצאת; ואילו כלפי פנים הם ביקשו לייצר שוויון ואחידות בתנאי הדיור בין הדיירים, באמצעות ערכים אסתטיים של "פשטות" ו"פונקציונליות". תפיסה תכנונית זו באה לידי ביטוי בפועל על-ידי ביטול הפרצלציה העירונית המקובלת, תוך איחוד חלקות, ועל-ידי ביטול הזיקה העיקרית של הבניינים אל הרחובות החיצוניים והפנייים אל חצרות פנימיות, תוך יצירת שטחים ירוקים גדולים ביניהם. התוצאה הייתה "בלוקים" ארוכים ורציפים, במקום בתי המגורים ה"קובייתיים" עם מרווחים צדדיים ביניהם, שאפיינו את המרקם העירוני התל-אביבי.⁶⁴ כך נוצר הבדל חזותי ופונקציונלי ביחס למרקם העירוני הסובב, אשר האדריכלים ניסו להדגישו ככל האפשר. כך, למשל, בדיון על אחת התוכניות של מעונות עובדים נקבע כי "יש לתת לחזית צורה מונומנטלית... אופי מפעלי השיכון מחייב לסגור את המפעלים כלפי הרחובות".⁶⁵ מעונות העובדים היו אם כן פרויקטים מופנמים מבחינת תפקודם הקהילתי, גם אם לא היו מוקפים בגדר ממש, ואילו כלפי חוץ שידרו הקירות הלבנים הרציפים מונומנטליות מסתגרת, שנועדה להשאיר בחוץ את מי שאינו משתייך לקהילה.

לקראת אמצע שנות השלושים בא לסיומו השלב האקסקלוסיבי של השיכון בתוך המרחב העירוני של תל-אביב. מכאן ואילך שינה השיכון בהדרגה את פניו, ונהפך ל"ציבורי" יותר, ל"עממי" יותר, לפרוורי יותר. בתקופת מלחמת-העולם השנייה נעצרה הבנייה בתל-אביב לחלוטין כמעט, אך מייד לאחריה החלה תקופה של בנייה אינטנסיבית של שיכונים, שזכו בתפוצה רחבה ונהפכו למוצר להמונים. כמה תהליכים נשלבו כאן יחדיו.

ראשית, ההסתדרות עצמה שינתה את אופי פעילותה השיכונית והרחיבה אותה בצורה משמעותית. בשנת 1935 הוקמה "שיכון – חברה לשכונות עובדים בע"מ" (להלן:

64 גרייצר, לעיל ה"ש 56, בעמ' 182–184. על רקע זה יש להבין את ה"בלוק" השיכוני לא רק כסמן של סטנדרטיזציה ואחידות, אלא גם כסמן של היבדלות מבניין הדיירות התל-אביבי הרגיל. על ה"בלוק" באדריכלות הישראלית ראו צבי אפרת הפרויקט הישראלי: בניה ואדריכלות 1948–1973 167–185 (2004).

65 גרייצר, לעיל ה"ש 56, בעמ' 187 (ההדגשה הוספה).

מאה שנים של היבדלות – היסטוריה מקוצרת של קהילות מתבדלות ומגודרות בתל-אביב

“שיכון”), שריכזה את כל פעילות השיכון ההסתדרותית. “שיכון” בחרה לפעול באמצעות צורה מרחבית חדשה – “קרית פועלים”, שנבנתה מחוץ לעיר. החל באמצע שנות השלושים בנתה “שיכון” שלוש קריות פועלים גדולות מחוץ לערים, ביניהן קרית-עבודה מדרום לתל-אביב (שאף נקראה בראשיתה “תל-אביב הדרומית”).⁶⁶ בעקבות מלחמת-העולם השנייה התגייסה “שיכון” לספק דיור זול לשכבות-הביניים של הפועל העירוני, על-ידי הרחבת הקריות הקיימות והקמת קריות חדשות ליד הערים הגדולות. המפנה בתפיסת השיכון באמצע שנות השלושים ואילך הכשיר את הקרקע, בין היתר, להיווצרותם של פרוורים וערי-לוויין סביב תל-אביב ולשינוי מבנה המרחב העירוני (כפי שיידון בסעיף הבא).

שנית, גורמים נוספים רבים החלו אף הם בהקמת שיכונים או הרחיבו באופן משמעותי את פעולותיהם בתחום, תוך שהם משתפים פעולה עם ההסתדרות ו“שיכון” אך גם מתחרים בהן. עיריית תל-אביב, שכבר בשנות העשרים גילתה עניין בהקמתם של שיכונים (או “דירות זולות”), החלה עם סיומה של מלחמת-העולם השנייה בתכנון ובבנייה אינטנסיבית של שיכונים עירוניים, בסיוע ממשלת המנדט. רוב מאמצי השיכון של העירייה פונוו לשטחים במזרח העיר, לאחר שבשנת 1943 סופחו לתחומה קרקעות שהיו שייכות למושבה הגרמנית שרונה, אשר פונתה בזמן המלחמה מכל תושביה. תוך שנים אחדות הוקמו במקום – אשר כונה “אדמת זבלאווי” (לימים שכונת יד-אליהו) – מאות שיכונים עירוניים במסגרת “שיכון עולים” או “שיכון חיילים משוחררים”. נוסף על השיכונים ה“כלליים” האלה הקימה העירייה בשנת 1944 את “שיכון פליטי הַדְבָר”, ובשנת 1948 גם את “שיכון פליטי הַסֶפֶר”, אשר “הכתימו” את דייריהם בסטיגמה של נחשלות. כך נוצרה במזרח העיר – ומייד לאחר קום המדינה גם בדרום העיר – טריטוריה שיכונית רחבת-היקף.

לפרויקט השיכוני ההולך ומתרחב הצטרפה גם מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית, ועם קום המדינה הצטרפו גם חברות ממשלתיות, ובראשן “החברה הלאומית לשיכון עולים – עמידר”, וכן מגוון של חברות ציבוריות וחברות בנייה פרטיות. בשנת 1949 הוקם אגף השיכון במשרד העבודה, כדי לרכז ולתאם את כל מהלכי השיכון. אגף השיכון הוקם כגוף “ממלכתי”, מתוך הכרה כי גם לאחר קום המדינה לא פסק השיכון מלשמש מכשיר של סיווג חברתי והיבדלות, למרות תפוצתו ההמונית. חברות השיכון ה“מגזריות” פעלו

66 בעקבות הקמתן של הקריות הוחלט בוועד הפועל של ההסתדרות “לפעול בכיוון של מוניציפליזציה של הנקודות והגושים ההסתדרותיים”. קרית-עבודה הייתה הראשונה שנכנסה למשא-ומתן עם השכונות הלא-הסתדרותיות שסביבה לצורך הקמת מועצה מקומית. בעקבות זאת הוקמה בשנת 1940 המועצה המקומית חולון. שם, בעמ' 223–233, 269–272.

בראש ובראשונה למען הציבור "שלהן", ולכן "דרוש היה מכשיר אשר יפעל למען כלל העולים ולא למען חלקים ממנו, בהתאם לנטיות חברתיות. החברות הציבוריות פעלו מתוך גישה חברתית, למען אותו חוג אנשים שאותה חברה היוותה ביטוי, בשטח השיכון, לנטיותיו החברתיות. בו בזמן הגיעו ארצה רבבות אנשים אשר לא הכירו את המציאות החברתית בארץ ודרושה הייתה עבורם מסגרת כללית ממלכתית – נוסף למסגרות ציבוריות נפרדות".⁶⁷ אולם גם הגישה הממלכתית של אגף השיכון לא יכלה לעמוד בפני מגמות הסיווג וההיבדלות, ולמעשה היא העמיקה אותן לנוכח "חלוקת העבודה" שנוצרה בפועל: אגף השיכון בנה בעיקר בפריפריה, שם הקים שיכונים באיכות נמוכה יחסית, ואילו החברות השונות התמקדו בערים ובנו שיכונים באיכות בנייה גבוהה יותר. כך נהפכו שיכונים האגף בעצמם למכשיר של היבדלות, אשר גזר על העולים החלשים ביותר ריחוק מהעיר (ובמיוחד מתל-אביב) וסימן את מיקומם הירוד במרחב החברתי הכלל-ישראלי.⁶⁸ היקפו האדיר של מפעל השיכון אשר החל בסוף שנות הארבעים ופרח במיוחד בשנות החמישים, והעובדה שהוא נהיה למכשיר העיקרי להספקת דיור (כמעט כל הקבוצות במרחב החברתי נזקקו לו לצורכי דיור, ובכלל זה הקבוצות האמידות), הפכו אותו לגורם המשפיע ביותר לא רק על עיצובו של המרחב העירוני בתל-אביב, אלא גם על חלוקתו של המרחב החברתי לקטגוריות ברורות ונבדלות. אחידותם היחסית של השיכונים כלפי חוץ (שהתבטאה בהישנות אדריכלית)⁶⁹ כיסתה (אך לא הסתירה) ריבוי וגיוון של קטגוריות וסיווגים חברתיים: כמעט כולם גרו בשיכון, אבל כל שיכון היה "משהו אחר". למעשה, השיכון חיזק סיווגים חברתיים קיימים, הקשיח את ההבחנות והגבולות ביניהם, ואף יצר שלל קטגוריות חברתיות חדשות. במונחיו של בורדייה, קבוצות חברתיות "תיאורטיות", אשר חבריהן היו קרובים זה לזה במרחב החברתי (מבחינת היקף ההון הכלכלי והתרבותי שלהם) אך קודם לשיכונם המשותף היו פזורים במרחב העירוני, נהפכו לקבוצות "ממש" משעה ששוכנו יחדיו. השיכון סיווג את כולם ויצר חלוקה לקבוצות על-פי שלל אמות-מידה: ותק בארץ (מימד הזמן, שהוא המימד השלישי והקריטי במרחב החברתי), השתייכות אתנית ("שיכון עולי..."), השתייכות ארגונית, מגזרית ופוליטית, השתייכות מקצועית (מורים, רופאים, שחקנים, סופרים) וכולי.

67 חיים דרין שיכון וקליטה בישראל, תש"ח-תשט"ו 44 (1955) (ההדגשות הוספו).

68 על ההפליה בהספקת השיכון בין קבוצות שונות בשנים שלפני ואחרי קום המדינה ראו דני רבינוביץ' "האופציה שנשכחה: השיכון העירוני השיתופי" תיאוריה וביקורת 16, 101 (2000).

69 על ריבוי טיפוסים השיכון (בניגוד לתפיסה המקובלת הרואה את השיכון כאחיד וכחוזר על עצמו) ראו הערך "טיפוס" אצל אפרת, לעיל ה"ש 64, בעמ' 563-605.

מאה שנים של היבדלות – היסטוריה מקוצרת של קהילות מתבדלות ומגודרות בתל-אביב

בין הקטגוריות הכלליות שביסס השיכון, שחילקו את המרחב החברתי למעין "מעמדות שיכוניים", ניתן למנות את "שיכון ותיקים" ומולו "שיכון עולים", "שיכון עממי" לעומת "שיכון צבא-קבע", "שיכון זוגות צעירים" ועוד. שיכונים אלה נמדדו האחד ביחס לאחר, ויצרו לעיתים קרובות מיקומים דיכוטומיים במרחב החברתי. כך, למשל, שיכון ותיקים נחשב טוב יותר משיכון עולים, אך נפל מהשיכון העממי (לדוגמה: "גודל הדירה [בשיכון העממי] וטיבה היו טובים בהרבה מאשר בשיכון וותיקים... מבחינת טיב הבנייה מהווה השיכון העממי מיפנה בבנייה בארץ..."); השיכון העממי לא התקרר ליוקרם של שיכונים צבא-קבע ("שיכונים שהצטיינו ברמת בנייה גבוהה וביצוע נאה", ואשר שטח הדירה הממוצע בהם "עולה על יתר תכניות השיכון הציבורי הממומנות ע"י הממשלה"); שיכון מומחים ("מומחי הארצות האנגלו-סכסיות") היה עדיף על שיכון עולים מן השורה, וכיצא בזה.⁷⁰ מעבר לקטגוריות כלליות אלה, אפשר למנות עשרות או אף מאות סיווגים מצומצמים, שפיצלו את המרחב החברתי ל"שכרי מעמדות", לקבוצות-השתייכות פוליטיות, עיסוקיות ואתניות.⁷¹

נראה כי לא הייתה תקופה שבה פעלה ההיבדלות בצורה ממוסדת וגלויה כל-כך כמו בשנות החמישים – תקופה שבה כל מיקום במרחב החברתי קיבל את השם הראוי לו בשדה הדיור, שבה קבוצות חברתיות הכריזו על קיומן הנפרד בראש חוצות, ושבה היחסים בין המרחב החברתי לבין המרחב העירוני פעלו בתואם רב ביותר ובשקיפות מלאה.

70 דרין, לעיל ה"ש 67, בעמ' 87–91.

71 עיון בתיקי השיכון של עיריית תל-אביב משנות הארבעים מעלה פניות ובקשות לעזרה בהקמת שיכונים מצד הקבוצות הבאות (רשימה חלקית): שיכון מורים מטעם הסתדרות המורים בארץ-ישראל, שיכון עובדי גימנסיה עברית "הרצליה", שיכון עתונאים מטעם התאגדות העתונאים בארץ-ישראל, שיכון ועד עובדי "הארץ", שיכון סופרים מטעם אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל, שיכון חברי אקו"ם (אגודת קומפוזיטורים ומחברים), שיכון שחקני ועובדי הבימה, שיכון שחקני תיאטרון "אהל", שיכון שוטרים, שיכון שוטרי המכס, שיכון קציני משטרה, שיכון עובדי הרכבת, הדואר והטלגרף, עובדי הנמל, עובדי מגן דוד אדום, עובדי חברת החשמל לארץ-ישראל, עובדי מכון התקנים הארץ-ישראלי, שיכון עובדי העירייה, שיכון פקידי העירייה, שיכון פקידי הממשלה, שיכון פקידי הדואר, שיכון פקידי בנק אנגלו-פלשתינה, ארגון פקידי התאחדות בעלי התעשייה בארץ-ישראל, ארגון המסחר הזעיר, מועדון הפועלים הוותיקים, עובדי המועצה הדתית, שיכון התאחדות חניכי הישיבות וכולי. כמו-כן אפשר למנות פניות בבקשה להקים שיכון מטעם ההתאחדויות השונות של עולי צ'כיה, עולי בולגריה, עולי רומניה, עולי הונגריה, עולי יוגוסלביה, עולי בבל, עולי יוון וכן ועד עדת השומרונים. בכל הנוגע בהשתייכות פוליטית, פניות בענייני שיכון התקבלו מטעם הציונים הכלליים, המפלגה הפרוגרסיבית, חרות, סלע – הסתדרות עובדים לאומית, וכן ארגון חברי ההגנה, האצ"ל ועוד. ארכיון עיריית תל-אביב, חטיבה 4, תיקים 4132–4124.

4. שנות החמישים עד שנות השבעים:
הפרוורים וההיבדלות במרחב המטרופוליני

מלחמת העצמאות, בשנת 1948, יצרה שינוי אלים ועמוק במרחב העירוני, ובעקבותיה חדלה יפו מלהתקיים כעיר ערבית.⁷² תל-אביב ויפו אוחדו באופן פורמלי, שטח העיר הוכפל, וקו הגבול, אשר הפריד בעבר בין שתי ערים, הפריד כעת בין שני חלקים של עיר אחת לכאורה. אולם גם לאחר האיחוד נותרה ההיבדלות בין דרום לצפון במרחב העירוני בעינה, גם אם העיקרון המארגן שלה השתנה: מ"הפרדה" על בסיס לאומי-אתני, שהתממשה עם בריחתם-גירושם של ערביי יפו במלחמה, להיבדלות על בסיס אתני-עדתי-מעמדי, כמו-גם על בסיס "ותק" בארץ ובמרחב. החל בשנת 1948 נכנסו אל תוך יפו עשרות אלפי תושבים יהודים חדשים, מרביתם עולים. אלה שוכנו על-ידי המדינה בתוך "הרכוש הנטוש" ו"נכסי הנפקדים" (או לחלופין נחשבו על-ידיה כ"פולשים" לאחר שברחו אל העיר מיישובי הספר שבהם שוכנו בתחילה⁷³), והתגוררו בבתים הרוסים או משופצים בעיר העתיקה ובשכונות דוגמת מנשיה ועג'מי. למרות ההבדלים הניכרים בין השכונות השונות במרחב החברתי של יפו לפני המלחמה (מנשיה, למשל, הייתה ברובה פרוור-עוני, ואילו עג'מי הייתה שכונה אמידה), הן סומנו מייד בתוכניות הישראליות כ"משכנות-עוני" המיועדות להריסה מוחלטת ולאחריה "קימום" (בהמשך השתנה המינוח ל"פינוי-בינוי").⁷⁴ מיקומם הנחות של תושבי "משכנות-העוני" האלה במרחב החברתי של העיר, מיקומן המרוחק של השכונות עצמן בשולי המרחב העירוני, והמצב הפיזי, התשתיתי והתכנוני הרעוע בהן (כתוצאה מההרס במלחמה והזמן הרב שנדרש לעיריית תל-אביב להכיל אל תוכה את השכונות האלה ולספק להן שירותים עירוניים חיוניים), חיזקו זה את זה והעמיקו את דפוס הסגרגציה בין דרום לצפון שהתקיים בעיר למן שנות העשרים.

מאידך גיסא, אין-ספור השיכונים שהוקמו בשנים הראשונות לאחר קום המדינה במזרח תל-אביב (יד-אליהו, רמת-ישראל, ביצרון), בדרומה (קרית-שלום) ובצפונה (הדר-יוסף, תל-ברוך, מעוז-אביב, וכמה שנים מאוחר יותר, משנת 1954, גם רמת-אביב) יצרו סביב העיר טבעת של שכונות חדשות. שכונות אלה, כאמור, לא היו אחידות באוכלוסייתן,

72 ראו ארנון גולן שינוי מרחבי – תוצאת מלחמה: השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל, 1950–1948 (2001).

73 ראו אדריאנה קמפ "נדידת עמים" או 'הבערה הגדולה': שליטה מדינתית והתנגדות בספר הישראלי" מזרחים בישראל – עיון ביקורתי מחודש 36–67 (חגן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר עורכים, 2002).

74 ראו "תכנית אב לתל-אביב יפו" ידיעות עיריית תל-אביב, שנה 22, גיליון 8–9 (1954).

מאה שנים של היבדלות – היסטוריה מקוצרת של קהילות מתבדלות ומגודרות בתל-אביב

וכללו טריטוריות מובחנות של ותיקים, עולים חדשים, משפחות-מצוקה, אנשי צבא-קבע וכולי. אולם באופן כללי נבדלו השיכונים ממרכז תל-אביב, ששמר על מעמדו כקוטב הדומיננטי והיוקרתי במרחב החברתי של העיר. באותה תקופה החלה "נדידה" של הקוטב היוקרתי מלב תל-אביב לכיוון "הצפון החדש", שהלך והתפתח ממזרח לרחוב אבן גבירול וסביב המוקד של כיכר המדינה.

מעבר לרצועה הטרוגנית ומטולאת זו של שכונות שיכונים חדשות ו"משכנות-עוני" שהקיפה את העיר המרכזית, המשיכו לצמוח "בנותיה" של תל-אביב. משכונות נפרדות, פזורות ומרוחקות (שכונת בורוכוב, רמת-גן, בית וגן, קרית-עבודה), הן נהפכו בשנים שלפני קום המדינה למועצות מקומיות ולערים ממש, והמשיכו לצמוח בקצב מהיר במהלך שנות החמישים והשישים. המרחב בין תל-אביב לבין ערים אלה הלך והתמלא בשכונות ובפרוורים חדשים, עד שבהדרגה נוצר רצף עירוני בנוי, המתעלם מהגבולות המוניציפליים הרשמיים. המרחב העירוני של תל-אביב נהפך בפועל באותן שנים למרחב מטרופוליני, אשר התרחב, התפשט והזדחל לכל עבר.

על-אף ההיסטוריות השונות של כל אחת מ"ערי-הלוויין" סביב תל-אביב, הן מייצגות במשותף את תופעת הפרוור. במחצית הראשונה של שנות החמישים קלטו ערים אלה בעיקר אוכלוסייה של עולים חדשים מחוץ-לארץ, אולם בהדרגה הסתמנה גם תופעה של "יציאה אל הפרוור", ותושבים רבים מתל-אביב עצמה עברו אליהן בחיפוש אחר תנאי דיור טובים יותר. בד בבד, בתוך המרחב הפרוורי הזה – בשוליה הרחוקים ביותר של תל-אביב או מעבר לה, בשולי המטרופולין – צמחו החל בשנת 1948, בנקודות מוגדרות היטב, פרוורים מסוג אחר. אלה נועדו מלכתחילה להיות פרוורים של איכות חיים ויוקרה (אם כי לעיתים נקראו גם הם "שיכון", ונעזרו במסגרות ארגוניות ופיננסיות מהסוג ששכללו חברות השיכון). פרוורים אלה דמו יותר במאפייניהם התכנוניים, האדריכליים והחברתיים לפרוור האמריקאי: מעמד בינוני-גבוה, בתים פרטיים עם גינה, תלות ברכב פרטי וכולי. כמו אחוזת-בית בזמנה ומעונות העובדים בזמנם, גם הם נקטו אסטרטגיות של היבדלות אקטיבית בתוך מרחב הפרוורים המעורב.

פרוור-היוקרה נוקט אסטרטגיה מכוונת של היבדלות באמצעות "תפיסת מרחק": הוא מאשר ומבצר את המרחק החברתי באמצעות מרחק גיאוגרפי. כך, קבוצות שנהנו מיוקרה מיוחדת במרחב החברתי של תל-אביב – בדרך-כלל יוקרה צבאית (ראו להלן צהלה) או כלכלית (ראו להלן סביון), ולעיתים קרובות יוקרה צבאית וכלכלית משולבת – בחרו במכוון להתרחק ככל האפשר מהמרחב העירוני ההטרוגני ומקבוצות שיוקרתן ירודה משלהן. עם זאת, בזכות המכונית הפרטית, לא ויתרו פרוורים אלה על הקשר הנדרש אל המרכז, יהא זה ה"סיטי" (מרכז העסקים הראשי, שהלך והתפתח והחל לחרוג מתחומיה של אחוזת-בית) או "הקריה" (המרכז הבטחוני-הממשלתי של המדינה הצעירה, שהתמקם בתחומי המושבה שרונה וחצץ בין מרכז תל-אביב לבין מרחב השיכונים שמזרח). ניתן

להדגים את דפוס ההיבדלות של פרוור-היוקרה של שנות החמישים באמצעות שני מקרים, אשר שמם לברו הוא סמן מובהק של יוקרה במרחב החברתי הישראלי עד היום. המקרה הראשון הוא של "שיכון צהלה", שהוקם בשנת 1952 בפניה הצפון-מזרחית המרוחקת ביותר של תל-אביב, על גבול רמת-השרון. השכונה נועדה לאכלס אנשי צבא וביטחון, ואורגנה כאגודה שיתופית לשיכון (העובדה שרוב הבתים בה פרטיים מעידה שוב על גמישותו של המושג "שיכון" באותן שנים). צהלה הייתה אחת השכונות הראשונות באזור, ותוכננה להיות שכונה מוקפת גדר. גם מבנה רחובותיה העקלתוני, שבו כל הרחובות מובילים בחזרה אל הרחוב הראשי, נועד לאפשר התקנה של שערים משני קצותיו של רחוב צה"ל. תכנון מערך הרחובות וידא, אם כן, כי השכונה תהיה מופנמת ומסוגרת, עם כניסות ספורות שניתן לפתוח או לסגור את שעריהן בהתאם לנדרש.⁷⁵ התואם שבין יוקרה, הון כלכלי ורווח נדל"ני בא לידי ביטוי בהרכב התושבים המשתנה של השכונה לאורך השנים. כך, בתחילה התגוררו בה רכים מראשי צה"ל ומערכת הביטחון (ביניהם הנשיאים לשעבר חיים הרצוג ועזר ויצמן, ראשי הממשלה לשעבר יצחק רבין ואריאל שרון, שר החוץ משה דיין ועוד). עם השנים עברו להתגורר בשכונה תושבים בעלי הון כלכלי רב, ובכלל זה חלק מ"בכירי המשק", אשר נמשכו למקום בזכות השילוב של גודל המגרשים והמיקום (שבינתיים "התקרבו" לתל-אביב) והאפשרות לבנות בתים פרטיים גדולים בקרבת העיר.⁷⁶

המקרה השני הוא היישוב סביון, שנמצא מחוץ לתל-אביב, בשולי המטרופולין, ואשר סיפורו מאיר נקודות אחדות בתהליך ההיבדלות מטעמי יוקרה בתקופה הנידונה. אולי יותר מכל מקום אחר בארץ, סביון היא עדות לכוחה הסימבולי המתמשך של יוקרה המשויכת למקום מגורים מתבדל. סביון, שהוקמה בראשית שנות החמישים, תוכננה על-ידי משקיעים דרום-אפריקאים על-פי הדגם של פרוורי ארצם:

"בשנת 1948 הגה מר יעקב (ג'ק) גרי, מנכ"ל חברת אפריקה א"י להשקעות בע"מ, את הרעיון לפתח את גבעות יהוד ולהקים שכונה חצי כפרית, בעלת איכות חיים, טובלת בירק, המורכבת מבתים בודדים על חלקות קרקע

75 תכנון זה אופייני לפרוורי המאה העשרים, ששכללו מערכי רחובות אשר סובבים סביב עצמם או מסתיימים במבוי סתום, ואשר ממעטים להתחבר למרקם הרחובות שסביבם, והוא מגיע לכלל מיצוי בשערים הסגורים של הקהילה המגודרת. ראו BLAKELY & SNYDER, לעיל ה"ש 4, בעמ' 8-9.

76 ראו הערך "צהלה" באתר ויקיפדיה he.wikipedia.org/wiki/%D7%A6%D7%94%D7%9C%D7%94.

מאה שנים של היבדלות – היסטוריה מקוצרת של קהילות מתבדלות ומגודרות בתל-אביב

גדולות... מר גרי הציג את חזונו בפני מר לוי אשכול, אשר תמך ברעיון להקים באזור ספר זה, שהיה מועד להתקפות, ישוב חדש...

החברה עשתה מאמצים רבים לקליטת מתיישבים, למרות הריחוק הרב מתל אביב... לצורך כך ננקטו צעדים חדשניים, כהקמת 'בית לדוגמא', מרוהט ומצויד... ובשנת 1955 – פתיחת מועדון ספורט – 'Country Club' – הראשון מסוגו בארץ, אשר עורר הדים רבים בציבור ואשר היווה אבן שואבת למתיישבים רבים נוספים...

עד לשנת 1958 נוהל הישוב ע"י חברת אפריקה ישראל. כשמספר התושבים הגיע לכ-40 משפחות, מינה משרד הפנים ועד מקומי ממונה שכלל שבעה חברים. היו"ר הראשון של הועד המקומי היה מר הרי מוס" מוריס (אשר ניהל את הישיבות באנגלית...). ענף הספורט הראשון שנידון בישיבות הועד הראשון היה קריקט. באותן שנים נוהל התקציב השנתי של הועד בלירות שטרלינג.

ג'ק גרי עצמו נודע בין תושבי סביון בין היתר בזכות תחביבו המיוחד – בניית גדרות. הוא עצמו בנה את הגדרות של כל ידידיו בישוב באהבה ובכשרון רב. יצירותיו ניצבות בגאון עד היום ברחוב הגדרות.⁷⁷

סיפורה של סביון מראה כי הדינמיקה של היבדלות קיבלה בשנות החמישים מאפיינים מרחביים מטרופוליניים, החורגים מתחומי המרחב העירוני. "תפיסת מרחק" מהעיר נהפכה לאסטרטגיה חשובה של היבדלות (אף שהמרחק מוצג כאן כמכשול), ואף זכתה בהצדקה ציונית כהתיישבות באזור "ספר". בהקמת פרור-היוקרה היו כרוכים זה בזה סוגי ההון השונים – כלכלי, חברתי (בין היתר הקשר הבלתי-אמצעי אל מנהיגי המדינה), תרבותי וסימבולי. למעשה, כל מרכיביה של הקהילה המגודרת של ימינו נמצאים כאן: סגנון החיים הנבדל, על שלל התחביבים הנלווים והמתקנים המשרתים אותו, שנועדו לסמן ייחוד ויוקרה (במקרה זה יוקרה "אנגלו-סקסית" – קאונטרי-קלב שבו הספורט הפופולרי הוא קריקט, ניהול ישיבות הוועד באנגלית וכולי); ניהול היישוב על-ידי חברה פרטית מסחרית, אשר אחראית, בין היתר, להספקה של שירותי שמירה פרטיים מפני הסביבה

77 מתוך אתר המועצה המקומית סביון – www.savyon.muni.il/CurrentPage.aspx?catid=35&pageid=108 (ההדגשות הוספו).

העוינת; ולבסוף, אהבת הגדרות (אשר מפותחת כאן על-ידי מייסד השכונה לתחביב לכל דבר).⁷⁸

למעשה, דווקא המרחק הגיאוגרפי ייתר במידת-מה את הקפתו של פרוור-היוקרה בגדר של ממש. במקום שבו הוקמה גדר, ההתגדרות הייתה לכאורה מפני הטבע הסובב, "הספר", ולא מפני יישובים ותושבים שכנים, אחרים ובלתי-רצויים. עם זאת, המגמות של פרוור "עממי" מול פרוור "יוקרתי" היו שלובות זו בזו, ועם השנים מצא את עצמו פרוור-היוקרה בתוך מרחב פרוורי הטרוגני. המרחק הגיאוגרפי הלך ואיבד מכוחו לשמור על המרחק החברתי, וקבוצות שביקשו להמשיך לבדל את עצמן במרחב נדרשו לאסטרטגיות היבדלות חדשות.

בראשית שנות השישים כבר תפקדו ערי-הלוויין שמסביב לתל-אביב כפרוורים לכל דבר, אשר משכו אליהם תושבים מתל-אביב עצמה. עדות לכך היא שבשנת 1963 התהפכה מגמת גידול האוכלוסייה של תל-אביב, שנמשכה כמעט ללא יוצא מן הכלל למן הקמתה של אחוזת-בית בשנת 1909. לראשונה בתולדותיה נהפך מאזן ההגירה בעיר לשלילי, ואוכלוסייתה של תל-אביב הלכה וקטנה משיא של כ-394,000 תושבים בשנת 1963 לכ-330,000 תושבים בשנת 1983 (בסך-הכל איבדה העיר בין השנים 1963 ו-1983 כמעט 17% מאוכלוסייתה).⁷⁹ רוב התושבים עברו אל הערים הסמוכות לה במרכז: בחמש השנים 1962–1966 איבדה תל-אביב כמעט 50,000 תושבים ליישובי המחוז הסמוכים, מתוכם כמעט 25,000 תושבים לחולון ולבת-ים וכ-15,000 תושבים לרמת-גן ולגבעתיים.⁸⁰ בזמן שתל-אביב איבדה מאוכלוסייתה, ערי המטרופולין סביבה צמחו בקצב מסחרר, ובמיוחד בת-ים, אשר אוכלוסייתה גדלה פי יותר משלושה בתוך כעשור (מ-31,000 בשנת 1961 לכמעט 100,000 בשנת 1972), וכן חולון, שאוכלוסייתה הוכפלה (מ-49,000 ל-98,000).⁸¹

תהליכי פרוור אלה במרחב המטרופוליני ביטאו מגמות סגרגציה דומות למדי למגמות שאפיינו בעשורים הקודמים את המרחב העירוני המצומצם יותר של תל-אביב. במיוחד, עקרון ההיבדלות בין צפון לדרום, שעיצב את המרחב העירוני של תל-אביב משנות העשרים, עשה "קפיצה" בסדר-גודל, וקיבל ביטוי במרחב המטרופוליני של "גוש דן". גם כאן, הדרום הגיאוגרפי של המטרופולין חפף במידה רבה את הקוטב החלש של המרחב

78 על תחביבים כסמן של היבדלות חברתית ראו Bourdieu, 1984, לעיל ה"ש 13.
79 תכנית מתאר תל-אביב-יפו, חומר רקע והסברים (1985).
80 עם זאת, מאזן ההגירה הסופי בין תל-אביב למחוז היה נמוך יותר, ועמד רק על כ-34,000 תושבים לרעת העיר, שכן תל-אביב גם משכה אליה כ-14,000 תושבים חדשים מיישובי המטרופולין. עיריית תל-אביב-יפו ספר השנה 1968 224–225 (1969).
81 עיריית תל-אביב-יפו שנתון סטטיסטי 1972 18 (1973).

מאה שנים של היבדלות – היסטוריה מקוצרת של קהילות מתבדלות ומגודרות בתל-אביב

החברתי, ואילו הצפון חפף את הקוטב הדומיננטי והיוקרתי של המרחב החברתי (די אם נחשוב, למשל, על ההבדל בתפיסה הפופולרית בין בתים בדרום לבין הרצליה בצפון). למעשה, ההיבדלות במרחב המטרופוליני הייתה קשורה באופן הדוק למגמות ההגירה הפנימית וההיבדלות בתוך המרחב העירוני של תל-אביב עצמה. כך, בתקופה זו ניכרה יציאה של אוכלוסייה בהיקף נרחב מדרום תל-אביב ומיפו אל ערי-הלוויין בדרום המטרופולין, במיוחד בתים וחולון, לצורך שיפור תנאי הדיור, ובמקומם נכנסו בעיקר תושבים "חלשים" מערי-הפיתוח. לצד מגמת פרוור זו, משפחות רבות פונו מ"משכנות-העוני" של דרום תל-אביב (במיוחד מ"השטח הגדול" וממנשיה) והועברו לשיכונים חדשים בדרום יפו (יפו ג ויפו ד), על גבול בתים וחולון (מה שמעיד כי חלק ממגמת ההיבדלות בין דרום לצפון היה יזום ומכוון מלמעלה, והשפיע מצידו גם על אותו חלק "ספונטני").

מגמת איבוד התושבים הייתה מודגשת במיוחד במרכז העיר, אשר נמצא באותה תקופה בדעיכה דמוגרפית וחברתית כאחת. המרכז הלך והתרוקן מתושביו, בשעה שהתושבים שנותרו בו הלכו והזדקנו. זוגות צעירים ומשפחות עברו ממנו אל שכונות המגורים החדשות שנבנו בקצב מהיר מעבר לירקון (תוכנית ל, נוה-אביבים, רמת-אביב ג וכולי). למעשה, שכונות עבר הירקון היו האזור היחיד בעיר שבו נרשם מאז הגירה חיובי בשנות השבעים, לעומת כל יתר רובעי העיר, אשר הצטמקו. כך, אם בעבר, בשנות השלושים והארבעים, סימן "לב העיר" את הקוטב היוקרתי של המרחב החברתי, ובשנות החמישים והשישים נדד קוטב היוקרה לכיוון "הצפון החדש", משנות השבעים נדד הקוטב היוקרתי של המרחב החברתי צפונה יותר, אל מעבר לירקון, והלאה משם אל חלקו הצפוני של המטרופולין (הרצליה-פיתוח, רמת-השרון, כפר-שמריהו וכולי).

תהליכים אלה יצרו במשולב את מה שניתן לכנותו "המשבר של המרכז". במידה רבה נהפכה תל-אביב לעיר עם מרכז חלול, לפחות בכל הנוגע בתושבים ובמגורים. מאידך גיסא, מרכז העסקים הראשי התרחב מעבר למיקומו ההיסטורי, חדר לתוך שכונות המגורים הסמוכות והתפשט בכיוון צפון-מזרח לאורך דרך פתח-תקוה ולאורך האיילון, תוך שהוא נהפך למרכז עסקים מטרופוליני (ובכך גם לגורם מפריד בין שכונות המגורים בדרום ובצפון). המרחק הגיאוגרפי והחברתי בין הדרום לצפון הלך וגדל, בהבשעה שמרכז העיר המתרוקן מתושבים איבד מיכולתו לקשר בין האזורים ולגשר על הפערים. ההיבדלות במרחב העירוני בתל-אביב החלה לקבל מאפיינים של קיטוב הולך ומעמיק. בהבשעה, במרכז הריק הלכו ונפתחו הזדמנויות חדשות למי שהיה להם ההון הכלכלי להשקיע, וחשוב לא פחות מכך – ההון התרבותי הנדרש כדי "לקרוא" את המרחב ולהפיק ממנו תועלת ורווח.

5. משנות השמונים ואילך: היבדלות במרכז – ג'נטריפיקציה, מגדלים וגדרות

לכל אורך שנות השישים והשבעים התריעו ראשי העיר, קובעי המדיניות והמתכננים מפני המשבר המטרופוליני של תל-אביב והמשבר של מרכז העיר, בעיקר בכל הנוגע באיבוד התושבים ובאיבוד ההכנסה העירונית הכרוך בכך. "תוכנית מזור", שבהכנתה החלו בסוף שנות השבעים ואשר אומצה כתוכנית-אב באופן לא-פורמלי בשנת 1985, היא מסמך המדיניות המשקף יותר מכל את נסיון ההתמודדות עם המשבר של המרכז. אף שהתוכנית התייחסה לעיר כולה, היא שמה לה למטרה מיוחדת להחיות את מרכז העיר, ובמיוחד להחזיר אליו את התושבים שעזבו ואת המגורים שנדחקו על-ידי משרדים ושימושים מסחריים. לאורה של מטרה זאת נקבעו יעדי התוכנית, ביניהם "הקטנת הפער בין הצפון לדרום הן ע"י הקצאה שוויונית יותר של שטחים ומשאבים לפיתוח... והן ע"י יצירת גשר של אוכלוסיה בין שכונות הצפון ושכונות הדרום במרכז העיר בקרבת המע"ר".⁸²

אכן, השכונות הספציפיות שסומנו בתוכנית לצורכי התחדשות וכניסת תושבים חדשים (במיוחד לב תל-אביב ונוה-צדק) נהפכו עד-מהרה ליעדים מבוקשים למגורים עירוניים מסוג חדש. נראה שהתוכנית הצליחה למשוך בחזרה אוכלוסייה אל מרכז תל-אביב מכיוון שהשכילה לבטא ולרתום נטיות שהיו קיימות ממילא בקרב קבוצות מסוימות במרחב החברתי. אלה מצאו באזורי לב העיר, בשכונות ישנות כגון נוה-צדק ובחלקים מיפו קרקע נוחה – ונדל"ן זול יחסית – לצורך אסטרטגיות חדשות של היבדלות. כמו בתחומים אחרים (ובפרט בתחומים הנוגעים ב"סגנון חיים"), אסטרטגיות אלה שאבו השראה ישירה מאסטרטגיות שמומשו כעשור או שניים קודם לכן בחוף-לארץ על-ידי קבוצות שהיוו דגם לחיקוי. יש בכך כדי להדגים שוב כי בפועל אי-אפשר להפריד בין תופעת הסגרגציה בעיר לבין שאלות של "טעם" מובנה באופן חברתי.

"החזרה למרכז" מאמצע שנות השמונים לבשה כמה צורות שונות אך שאינן מובחנות לגמרי זו מזו: צורה אחת הייתה כניסה של תושבים, במיוחד צעירים (המתויגים כ"אפים" או כ"דינקים"⁸³), אל מרכז תל-אביב, אל בנייני המגורים הקיימים, הישנים-המשתפצים, שהתוכנית ביקשה לשמר וברבד בבד לאפשר בהם תוספות בנייה. תופעות תרבותיות שונות

82 תכנית מתאר תל-אביב-יפו, חומר רקע והסברים 4 (1985).

83 הכינויים האופנתיים הללו מסמנים מגמות חדשות לכאורה, אך ביסודם אלה אותם תהליכים של שעתוק חברתי של קבוצות דומיננטיות, הנהנות מהון כלכלי ותרבותי רב. צורתם הספציפית של תהליכים אלה משתנה בהתאם לנסיבות התרבותיות של התקופה, אך במהותם אין הרבה חדש.

מאה שנים של היבדלות – היסטוריה מקוצרת של קהילות מתבדלות ומגודרות בתל-אביב

כרוכות במהלך זה, החל ב"צמיחת סגנון חיים עירוני"⁸⁴, המשך בצמיחתו של ה"מיתוס" של רחוב שינקין,⁸⁵ וכלה בגילוי הפוטנציאל התרבותי, הארכיטקטוני והנדל"ני של "העיר הלבנה".⁸⁶ אכן, הכלים העיקריים ששימשו קבוצה זו כדי להתבדל במרחב העירוני היו תרבותיים, על-ידי אימוצו והחצנתו של טעם ייחודי ("צעיר", "חדש", "אחר" או "אוונגרדי" בעיני האוהדים; "מזעזע" או "פלצני" בעיני המקטרגים) כמעט בכל תחומי החיים (לבוש, מוזיקה, מיניות, אוכל וכולי) – טעם שכל מי שאינו מבין אותו אינו משתייך לקבוצה, אף אם הוא חי באותו מרחב ממש. היבדלות תרבותית כזאת תלך ותאפיין יותר ויותר את מרכז תל-אביב לאורך כל שנות התשעים ובראשית שנות האלפיים. צורה שנייה של חזרה מתבדלת למרכז הייתה כניסה של תושבים אל שכונות שנחשבו קודם לכן כשכונות-מצוקה, כגון נוה-צדק או עג'מי ביפו, העלאת קרנן מבחינת המיצב (הסטטוס) החברתי-הכלכלי, והפיכתן לשכונות מתחדשות, מבוקשות ואופנתיות. לתהליך זה, המוכר בספרות כ"ג'נטריפיקציה" (או התברגנות של אזורים מגורים), מתלווה לעיתים דחיקה של התושבים המקוריים אל מחוץ לשכונה, בעקבות עליית מחירי הדירה והשכירות. נראה כי בתל-אביב היה סדר הדברים הפוך לעיתים קרובות, ולפחות חלק מהתושבים המקוריים פונו על-ידי המדינה או התפנו מרצונם עוד קודם לכן. כך, תושבים חדשים נכנסו למרחב המתפנה תוך שהם ממירים הון תרבותי (למשל, היכולת לזהות את ה"פוטנציאל" שטמון בארכיטקטורה ישנה ובמרקמי רחובות היסטוריים) לרווח נדל"ני, באופן שבתים שהיו רגע קודם לכן "חורבות" נהפכו לווילות עירוניות יוקרתיות.⁸⁷ חשוב לציין כי ההשקעה העירונית החיונית בשיפור תשתיות ושירותים באזורי ג'נטריפיקציה נעשתה בדרך-כלל רק לאחר כניסת התושבים החדשים. התושבים הישנים לא זכו בהשקעות ציבוריות רבות כל-כך, מה-גם שלא היה להם ההון הכלכלי הנדרש כדי לשפץ את בתיהם הישנים ולמצות את ה"פוטנציאל" בעצמם, או ההון התרבותי והחברתי הנדרש

84 יצחק שגל "צמיחת סגנון חיים עירוני" במרכז תל-אביב" מחקרי תל-אביב-יפו א: תהליכים חברתיים ומדיניות ציבורית 41 (דוד נחמיאס וגילה מנחם עורכים, 1993).

85 מעוז עזריהו תל-אביב, העיר הא-מיתית – מיתוגרפיה היסטורית (2005).

86 אין זה מקרה שגילויה מחדש של "העיר הלבנה" התרחש באותה תקופה, בד בבד עם החזרה למרכז, ואף הוא ביטוי להיבדלות על בסיס טעם חברתי. עוד על ההקשר שבו התגלתה "העיר הלבנה" מחדש וכוננה כ"טעם טוב", ראו שרון רוטברד עיר לבנה, עיר שחורה (2005).

87 שיא בלתי-נתפס כמעט (אבל אולי רק זמני) בתהליך זה נרשם לאחרונה עם ההצעה של האוליגרך הרוסי-יהודי רומן אברמוביץ לרכוש את "בית שלוש" בנוה-צדק בעבור 30 מיליון דולר. ראו גיא ליברמן "רומן אברמוביץ" מנהל מגעים עם מריוס נכט לרכישת בית שלוש ב-30 מיליון דולר" הארץ – The Marker 25.12.2007, 16.

כדי להפעיל לחץ אפקטיבי על העירייה להשקיע בשכונתם, או הטעם הנרכש של העדפת בית ישן בתוך "אידיליה של עניות אכסוטית"⁸⁸ על דירה חדשה בפרוור. בד בבד עם שתי המגמות שצוינו לעיל החלה לפעול בתל-אביב גם צורה שלישית של היבדלות במרכז: מעבר של תושבים לתוך מגדלי מגורים רבי-קומות, ובהמשך גם אל מתחמי מגורים סגורים בעיר. מגדלי מגורים רבי-קומות הופיעו בקו הרקיע של תל-אביב בסוף שנות השבעים (ביניהם מגדלי "הדר ויצמן", שבכניסות אליהם הוצבו לראשונה שומרי-סף, או "מגדלי דוד", אשר "הצהירו על עצמם בשמי העיר כמותג יוקרתי"⁸⁹; האחרונים הוקמו על-ידי חברת "שיכון עובדים" של ההסתדרות, לאחר ששיכונים הפסיקו להיות סמן של יוקרה). בשנות השמונים והתשעים הופיעו מגדלים נוספים, אשר שמותיהם ממתגים את סגנון החיים העירוני-התרבותי שהם מציעים לדייריהם ("גן העיר", "מגדל האופרה", "מגדל לב העיר"), ובשנות האלפיים התרומם גל חדש של מגדלים, אשר ארכיטקטורת השיש והזכוכית שלהם מייצרת משטחים אטומים ובלתי-חדירים ו"מתכתבת" ישירות עם מגדלי המשרדים החדשים ב"סיטי" ובמתחמי ההיי-טק שבשולי העיר (רמת-החי"ל) והמטרופולין (קרית-אריה).⁹⁰ מגדלים אלה ממתגים את עצמם באמצעות שמותיהן של שכונות-יוקרה ותיקות או שמותיהם של הזימים שבנו אותם (למשל, מגדלי "צמרת", הידועים יותר כ"מגדלי אקירוב"), ומבקשים לטעת בקרב דייריהם תחושה שהם מחוברים לרשת הגלובלית ואל טעם עיצובי ייחודי התואם את סגנון חייהם (למשל, מגדלי YOO, המיוחצנים על-ידי המעצב פיליפ סטרק).

רוטברד עמד על שינוי הטעם – שינוי דפוס ההיבדלות המועדף – שביסוד פריחת המגדלים (המספקים תחליף לשיכון הייחודי ולפרוור-היוקרה). כך, בעקבות המהפך הפוליטי של 1977, "הבית צמוד הקרקע הפך לנחלת הכלל, ומעתה יכלו כל בני המעמד הבינוני לקבל דריסת רגל בקרקע. בשלב הבא... עם 'הכלכלה החדשה' והגלובליזציה, הסתמנה אצל האליטות מגמה הפוכה: אלה שגרו בווליות בפרוורי היוקרה, בבתים פרטיים בשיכונים קצינים, או בבתים צמודי קרקע ביישובי-סְגָל, החלו לעבור להתגורר במגדלי דירות... מיקומם החברתי בראש הפירמידה ניכר דווקא ביכולתם להתנתק מהקרקע".⁹¹

- 88 ראו לעיל הציטוט הסמוך לה"ש 55.
- 89 טליה מרגלית "בנייה לגובה בתל-אביב-יפו: ירידה לשורשי היוקרה" זמנים 96, 106, 114 (2006).
- 90 אותם אדריכלים, יצרני יוקרה אדריכלית בת-זמננו, אחראים בדרך-כלל הן למגדלי המגורים והן למגדלי המשרדים. תפקידו של משרד יסקי-סיוון בולט במיוחד. ראו שרון רוטברד אברהם יסקי: אדריכלות קונקרטי (2007).
- 91 שם, בעמ' 902.

מאה שנים של היבדלות – היסטוריה מקוצרת של קהילות מתבדלות ומגודרות בתל-אביב

מגדל המגורים, כמו גם מגדל המשרדים, הם מרחב המחיה וסמן היוקרה העכשוויים של קבוצה מצומצמת בקוטב הדומיננטי ביותר של המרחב החברתי. באשר למתחמים הסגורים שנבנו בתל-אביב משנות התשעים ואילך – אלה כוללים, בין היתר, את פרויקט סי אנד סאן, המשלב בהצלחה מרובה כמה אסטרטגיות של היבדלות, ובכלל זה המשך של נדידת היוקרה צפונה, תוך "תפיסת מרחק" במיקום אקסקלוסיבי על חוף ימה הצפוני ביותר של תל-אביב, כמו גם מרכיבים של הסתגרות פיזית – גדרות, שערים אלקטרוניים, שוערים ושומרים, חברת ניהול פרטית וכולי; ואת גבעת-אנדרומדה בעג'מי (שהייתה, כזכור, שכונת-היוקרה הערבית-הנוצרית של יפו בראשית המאה העשרים), המוצגת כדוגמה מובהקת של קהילה מגודרת בישראל.⁹² נראה כי גבעת-אנדרומדה נהפכה למעין "סדין אדום" בדיון על קהילות מגודרות בישראל, מפני שהיא משלבת היבדלות על בסיס אתני ("מבצר" יהודי בתוך מרחב ערבי) עם היבדלות של קבוצה מהקוטב היוקרתי ביותר של המרחב החברתי בתוך שכונה המדורגת במקום האחד לפני האחרון במדרג החברתי-הכלכלי של תל-אביב.⁹³ משני צידי הגדר של גבעת-אנדרומדה, הקטבים המנוגדים ביותר במרחב החברתי מוצאים את עצמם בקרבה פיזית אך כמעט ללא מגע חברתי.

למעשה, בכל הנוגע בהיבדלות, בהסתגרות ובהדרה, אין הבדל מהותי בין מגדלי המגורים לבין המתחמים הסגורים, אף שנוטים לראות באלה האחרונים "קהילות מגודרות", ולפטור מכינוי זה את המגדלים. בשני המקרים הכניסה מוגבלת לדיירים או לאורחיהם באמצעות שוער, גידור ו/או שירותי שמירה. באשר לסגירתם של שטחים כמו-ציבוריים בפני הציבור הרחב, היקפם ואיכותם של השטחים הסגורים כיום בישראל אינו מצדיק הבחנה מהותית בין מתחמי המגורים לבין מגדלי-היוקרה.⁹⁴ לעיתים צורות אלה משולבות זו בזו. למשל, מגדלי YOO יהיו בסופו של דבר חלק מהשכונה המגודרת "פארק צמרת", שתכלול שנים-עשר מגדלים רבי-קומות בתוך "פארק" פרטי של 133 דונם.

92 דניאל מונטרסקו ורועי פביאן "כלוב הזהב: ג'נטריפיקציה וגלובליזציה בפרויקט גבעת אנדרומדה, יפו" תיאוריה וביקורת 23, 141 (2003).

93 שכונות ואזורים בתל-אביב-יפו: מאפיינים פסיים, דמוגרפיים וחברתיים-כלכליים (1995, 1998) (מנשה חדר ואח' עורכים, עיריית תל-אביב-יפו, המרכז למחקר כלכלי וחברתי (מחקרים וסקרים 69), 2000).

94 אפילו שטחיה הכמו-ציבוריים של גבעת-אנדרומדה אינם סגורים בפני הציבור באופן פורמלי או חוקי, אף שהם היו סגורים בפני הציבור בפועל, לפחות עד לפסיקת בית-המשפט ביולי 2007. ראו יגאל חי "ביהמ"ש: הציבור יוכל להיכנס למתחם 'אנדרומדה' ביפו" הארץ 10 א 3.8.2007.

הדוגמה העכשווית ביותר לשילוב של מגדלים ומתחם סגור היא שכונת סביוני רמת־אביב, המתהדרת בתואר "השכונה הסגורה הראשונה בישראל". בשנים האחרונות הולכת וקמה במקום שכונה סגורה גדולה יחסית, שתכלול ארבעה מגדלי מגורים ושישה בניינים מדורגים.⁹⁵ מי שעומדת מאחורי הקמת השכונה היא חברת "אפריקה ישראל", גלגולה של חברת "אפריקה-א"י", אשר הקימה כזכור את סביון. פרוור-היוקרה המתבודד של שנות החמישים משמש את החברה כדי למתג את "שכונות הסביונים" שלה, שהן שכונות מעמד-הבניים של שנות התשעים ושנות האלפיים. אלה קמו כ"שכונות מגורים קהילתיות" בטבעת החיצונית של המטרופולין, המשתרעת מ"סביוני נתניה" בצפון ועד "גינות-סביון" ליד רחובות בדרום.⁹⁶ למרות המיתוג, ניתן לשער שכל מי שיוקרתו יקרה בעיניו לא יעלה בדעתו לגור בשכונות אלה (סמל של יוקרה מאבד מייד מכוחו מרגע שהוא מנוכס על-ידי קבוצה במיקום נמוך יותר במרחב החברתי). ליוקרתיים באמת מוצע מוצר אקסקלוסיבי חדש – מרכזי, סגור ופרטי:

"מתחם המגורים הפרטי, 'סביוני רמת אביב' בתל אביב, הוא פרויקט חיים בהשראה עולמית... [אשר] מתוכנן ונבנה כקומפלקס מגורים סגור לדיירים בלבד ותוכנן כך שכל האלמנטים בתוך כל דירה ומחוצה לה ייצרו הרמוניה של איכות חיים, עם מרחבים ירוקים ושטחים פתוחים... כל הפינוקים המפתים שייבנו בשלב מתקדם של פרויקט 'סביוני רמת אביב' יעמדו לרשות הדיירים ויהוו חלק בלתי נפרד מאיכות חייהם. סביוני רמת אביב הינו קומפלקס מגורים ייחודי הנבנה על קרקע פרטית, הממוקמת במקום הטוב ביותר של צפון תל אביב, על שטח שהיווה בעבר את מלון רמת אביב המיתולוגי."⁹⁷

בשילוב הפתייני הזה נכרכים יחדיו כל מרכיביה המוכרים והמעודכנים של היבדלות מטעמי יוקרה: מיקום "צפוני" אך מרכזי במרחב העירוני, איכות חיים (שהיא למעשה סגנון חיים מבדיל במרחב החברתי), אשליה של יוקרה היסטורית (כפי שמשמעת מהמיקום על חורבות המלון ה"מיתולוגי"; שרידי המבנים של הכפר שיח' מואניס, ששכנו

95 אסף רותם "הצלחה לשכונה הסגורה ומוקפת החומה סביוני רמת אביב: אפריקה ישראל מדווחת על קצב מכירות מהיר ועליית מחירים" הארץ – The Marker 5.11.2006 www.themarker.com/tmc/article.jhtml?log=tag&ElementId=art20061105_01

96 "אפריקה ישראל – לאופקים חדשים באיכות החיים", אפריקה ישראל מגורים – www.africa-israel.co.il/megurim/heb/index.asp

97 "דירות למכירה בצפון תל אביב – סביוני רמת אביב", אפריקה ישראל מגורים – www.africa-israel.co.il/megurim/heb/inner.asp?id=2080&pext=project (ההדגשות הוספו).

מאה שנים של היבדלות – היסטוריה מקוצרת של קהילות מתבדלות ומגודרות בתל-אביב

במקום קודם, אינם חלק מהמיתולוגיה), ובראש ובראשונה ההסתגרות, שבלעדיה אין ייחודיות.

כך, החזרה למרכז של קבוצות בעלות הון כלכלי ותרבותי (לאחר העזיבה הגדולה מהעיר אל הפרוורים בשנות השישים והשבעים) משחזרת במידה מסוימת את ההטרונגניות הצפופה של העיר, שאבדה לה בעשורים הקודמים. שוב נוצר בעיר מרחב משותף של עושר ועוני, שבו נפגשים הקטבים המנוגדים של המרחב החברתי. אבל נראה שדווקא הסמיכות החברתית הזאת מובילה גם להסלמה במאבק על המרחב, במיוחד מצד הקבוצות הדומיננטיות. כתוצאה מכך מתרחשים שני התהליכים שזכרו כאן: מצד אחד, המשך דחיקתן החוצה של הקבוצות החלשות מהמרכז אל שולי העיר או אל ערי-הלוויין; ומצד אחר, התחזקותו של אינסטינקט ההיבדלות, אשר מתבטא, מכורח הקרבה הפיזית, ברצון להסתגר ולהתגדר ממש.⁹⁸

ג. סיכום

כמעט מאה שנה חלפו מאז בחרו מייסדיה של אחוזת-בית לצאת מיפו לשכונה חדשה ומתבדלת, ובכך לייסד את העיר תל-אביב. גבעת-אנדרומדה עושה כיום מהלך הפוך לכאורה: אם אחוזת-בית בחרה להתרחק מיפו תוך שהיא נותרת תלויה בה מבחינה כלכלית, גבעת-אנדרומדה בוחרת לשוב ליפו (אל תוך שכונת עג'מי, שבתיה היוקרתיים היו דוגמה ומופת לאחוזת-בית) תוך שהיא נותרת מנותקת ממנה לחלוטין כמעט מבחינה כלכלית וחברתית. אולם למרות כיווני התנועה ההפוכים במרחב העירוני, במרחב החברתי התוו שתי השכונות האלה מהלך דומה מאוד. שתיהן כאחת פעלו בראש ובראשונה מתוך דחף של היבדלות מטעמי יוקרה, ייצרו מובלעות שבהן הון כלכלי נקשר עם הון תרבותי וסימבולי כדי לאפשר "סגנון חיים" ייחודי ונבדל ("עבריות" באחוזת-בית, "יס-תכנוניות" בגבעת-אנדרומדה), ולבסוף תחמו וביצרו גבולות חברתיים באמצעים פיזיים: גדר, שער, שומרים. מתוך תמצית היסטורית זו, שאחוזת-בית וגבעת-אנדרומדה הן קצוותיה, עולה שוב השאלה אם קהילות מגודרות הן התפתחות חדשה ומעוררת דאגה או פרק נוסף בהיסטוריה הארוכה של היבדלות בעיר.

אל מול התפיסה המקובלת, הרואה בקהילות מגודרות חידוש גמור, ביקש מאמר זה להציג תמונה של המשכיות והתמדה של ההיבדלות בעיר, כפי שזו מתבטאת בהיסטוריה האורבנית של תל-אביב לאורך מאה שנה. אולם, אף שניכר מהסקירה שהובאה כאן כי

98 ראו נתי מרום "סיור ביפו: כוחות ההון ויחסי הכוחות במרחב העירוני" עיר ישראלית או עיר בישראל? 35 (טובי פנסטר וחיים יעקובי עורכים, 2007).

ההיבדלות אכן עיצבה את המרחב בכל אחת מהתקופות, חשוב גם להבחין ולחדד את ההבדל בין מומנטים של היבדלות אקטיבית, לעיתים אגרסיבית, לבין מגמה מתמשכת, לעיתים בלתי-מורגשת כמעט, של היבדלות ספונטנית, המהווה מעין "זרם תחתי" של התפתחות העיר. ההיבדלות כהסתגרות וכהתגדרות היא בעיקרה נקודתית, ייחודית, משרתת אליטה חברתית או קבוצת-אינטרסים מוגדרת. ההיבדלות כסגרגציה פועלת בקנה-מידה עירוני, לעיתים מטרופוליני, "מסדרת" אוכלוסיות שונות במרחב הפיזי בהתאם למיקומן במרחב החברתי, אך בה-בשעה מותירה גם מרחבים של עירוב, של טשטוש גבולות, של מגע יומיומי.

על-סמך הסקירה לעיל ניתן להתוות מעין מהלך דיאלקטי בין סוגי ההיבדלות השונים. כך, אחוזת-בית הייתה יוזמה של היבדלות אקטיבית בתוך מרחב ערבי-יהודי מעורב. צמיחתה המהירה של תל-אביב לאורך שנות העשרים והשלושים הקשתה את המשך ההסתגרות הזאת והייתה את הכף לעבר מגמות של עירוב וסגרגציה מתונה יותר. בתוך כך, מעונות העובדים, ולאחריהם השיכונים המגזריים, הלכו והשתכללו כמכשיר של היבדלות אליטיסטית בעיר. בשנות החמישים והשישים נהפך השיכון לנפוץ ולגנרי עד כדי כך שהוא חדל להבדיל, וסגרגציה ספונטנית יותר שבה לאפיינ את המרחב. כך גם לגבי פרוורי-היוקרה, שהתחילו כנקודות יישוב מרוחקות ומנותקות, עד שעיר-הפרוורים של גוש דן סגרה עליהם מכל עבר. הקהילות המגודרות של ימינו הן מומנט נוסף של היבדלות אקטיבית בתוך מרחב של סגרגציה כללית, אשר יש הטוענים כי גם הוא הולך ונעשה מקוטב יותר ויותר למן שנות השמונים.⁹⁹

לשאלת החידוש מול המשכיות יש אם כן שתי תשובות. מצד אחד, צמיחתן (והצלחתן מעוררת ההשתאות, לפחות בהקשר העולמי) של קהילות מגודרות נראית התפתחות טבעית כמעט של תופעת ההיבדלות בעיר, אשר בה כשלעצמה אין כל חדש, גם אם היא עושה כיום שימוש בטכנולוגיות, בכלים תכנוניים ואדריכליים ובהסדרים מוסדיים ומשפטיים שלא היו קיימים בעבר או שיש בהם מידה של חידוש ושכלול. הקהילה המגודרת בתל-אביב היא החוליה האחרונה בשרשרת של היבדלות הכוללת שכונות אתניות, שיכונים מגזריים, פרוורים של איכות חיים, מגדלי-יוקרה וכולי. מצד אחר, מפרספקטיבה מרחבית-חברתית משולבת ניתן לתפוס גם את הרגריסיביות הרבה הכרוכה בקהילות מגודרות. אלה מצטיירות כניסיון מוצהר לחדד ולקבע במרחב הפיזי גבולות בין קבוצות, אשר במרחב החברתי נותרו תמיד מטושטשים, פרוצים וזליגים במידת-מה. כך, ניתן לראות בקהילות מגודרות חלק מפרויקט פוליטי-חברתי העושה שימוש בכלים

99 ראו, למשל, MARCUSE & VAN KEMPEN, לעיל ה"ש 8.

מאה שנים של היבדלות – היסטוריה מקוצרת של קהילות מתבדלות ומגודרות בתל-אביב

מרחביים ואדריכליים על-מנת לתחום קווים ברורים יותר מאי-פעם בין "סוגים" ו"מעמדות" שונים של אנשים.

"אין מרחב בחברה מדרגית שאינו מדרגי בעצמו", כותב בורדייה. ההיבדלות נמצאת בכל מקום, היא עובדת-יסוד בחיים החברתיים. היא גם תופעה היסטורית המלווה את העיר מראשיתה, ויכולה לעיתים למלא תפקיד דינמי בהתפתחותה (למשל, בכך שהיא מקדמת המצאות מרחביות וחידושים אדריכליים). אולם בשנים האחרונות נראה כי היחס בין ההיבדלות ה"ספונטנית", שקוויה מטושטשים, לבין ההיבדלות האקטיבית והאגרסיבית יותר, שקוויה חדים וקשיחים, הולך ומשתנה. שכונותיה הראשונות של תל-אביב היו אומנם סגרגטיביות על בסיס אתני ומעמדי גם-יחד, אולם היו אלה "גונים ובני-גונים" שהבדילו בין רובע לרובע, ולא גדרות ושערים. גם השיכונים חילקו את המרחב על-פי "נטיות חברתיות" לעשרות ולמאות קטגוריות נבדלות, אבל אחידות ציבורית-ממלכתית שרתה מעל לכולם. פרוורי-היוקרה תפסו מרחק מהעיר, אך זו התקרבה אליהם ובלעה אותם לתוכה. החלוצים העירוניים הצעירים של שנות השמונים התבדלו ככל שישלו בסגנון חייהם, אבל אימצו את ההטרונגניות העירונית והעשירו אותה. הקהילות המגודרות, מצידן, כופות כיום מערכת יחסים חד-סטריית על המרחב העירוני שסביבן – הוא עומד לרשותן כמשאב נדל"ני, כלכלי, תרבותי או כנוף בלבד, בשעה שהמרחב הקהילתי הקונקרטי שלהן נותר מחוץ לעיר, בתוך הגדר.

צידה האחר של ההיבדלות היא ההדרה, וכל פעולה של היבדלות היא גם פעולה של הדרה. למעשה, את ההיסטוריה המקוצרת של היבדלות בקוטב הדומיננטי של המרחב החברתי, כפי שהובאה כאן, אפשר לכתוב גם מהכיוון האחר כהיסטוריה של הדרה, שמעמידה במרכזה את הקבוצות הנמצאות בקוטב החלש ביותר במרחב החברתי. קבוצות אלה, הגם שהן מתבדלות בעצמן באופן שאינו סביל בהכרח ואשר נועד להעניק גם להן תחושת ייחוד, הן עושות זאת לא מתוך בחירה מלאה (בדרך-כלל כתגובת-נגד על היבדלותן של הקבוצות הדומיננטיות ומתוך רצון לשמור על כבודן וזהותן המוכתמים), ובעיקר ללא שליטה מלאה במרחב, שהיא נחלתן של הקבוצות המתבדלות מטעמי יוקרה. העובדה שבתקופתנו ההיבדלות קושרת את עצמה יותר ויותר לפרקטיקות ולמנטליות של הדרה, ובמיוחד של הדרה מרחבית – קרי, שההיבדלות אינה עוד פעולה של הגדרה עצמית, אלא של גידור מפני האחר – היא אם כן העובדה שצריכה לעורר דאגה.